

D 2643

BOREC 10

28. LETNIK

1976

BOREC 10/1976 ★ XXVIII

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 513 **France Škerl:** Gradnikova brigada julija 1943 in boj na Batognicah pod Rdečim robom
- 529 **Marjan Znidarič:** Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske
- 537 **Janez Kajzer:** Življenje Slovencev v svobodi
- 548 **Črtomir Šinkovec:** Bortolo Turiddu, balada
- 549 **Benedetič-Košuta:** Rižarna
- 557 **Zvone Kržišnik:** Pesem o razrednem boju in revoluciji

Politični razgledi

- 565 **Florjan Laimiš:** Čas, v katerem je prekipelo nasilje
- 567 **Aleš Lapovnik:** Nemirno spanje koroških vojvod
- 570 **Cvetko Zagorski:** Dve razsežnosti nasilja in odpora na Koroškem

Književnost — ocene

- 572 **Dr. Miro Stiplovšek:** Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem
- 573 **Iztok Illich:** Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945
- 575 **Črtomir Šinkovec:** Janko Omahen: Izpoved

Bibliografija

- 576 V oceno smo prejeli

Podoba na naslovni strani: Vlado Jordan: Okupatorjevi kresovi, 1944, linorez

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

France Škerl

Gradnikova brigada julija 1943 in boj na Batognicah pod Rdečim robom

Po umiku Kajtimirove čete iz Rezije in končanih italijanskih očiščevalnih operacijah zahodno od Soče je stopilo znova v ospredje ozemlje vzhodno od Soče, kjer so bile prej, kakor smo slišali že iz italijanskega vira, le šibkejše akcije po iniciativi nižjih poveljstev. Ozemlje vzhodno od Soče je poveljstvo XXIV. korpusa prav tako razdelilo v več odsekov, na katerih so nastopile njegove alpinske enote. Mnogokrat so delovale ob uspešni podpori organov javne varnosti. Kajti poročilo pravi, da je bila marsikatera operacija proti partizanom izvedena na temelju podatkov obveščevalnih sekcij in skupin.

Ozemlje vzhodno od Soče, kolikor je pripadalo XXIV. korpusu, je bilo v drugi polovici junija in prvi polovici julija razdeljeno v 3 sektorje. Na južni strani področja je bil odsek Idrija—Vojsko, severno od njega Šentviška planota z Bačo, še bolj proti severu pa Tolmin. Dejavnost na teh odsekih smo videli pri obravnavanju partizanskih enot na njih, zlasti južna dva odseka sta bila deležna intenzivnih italijanskih posegov. Tu nam ostane še odsek Tolmin, na katerem omenja poveljstvo XXIV. korpusa pravzaprav samo en večji uspeh, namreč na planini Lom, pravzaprav pod njo, kjer je vod 3. planinske brigade iz Tolmina z drzno in nenadno akcijo uspel napasti in uničiti kurirsko postojanko, v kateri je padlo 7 borcev. Pri tem so zaplenili 4 puške, 2 pištoli, municijo in nekaj dokumentov.¹ Dejansko je šlo pri udarcu za brigadno intendantsko patruljo, v kateri so bili brigadni intendant in 6 drugih tovarišev. Patruljo so zasledovali partizani, ki so jih Italijani izpustili iz zapore v Cerknem in jih pridobili zase.² Spričo napore, ki so ga alpinci vložili v svoje hajkanje po gorati Tolminski, je bil ta uspeh skromen. To potrjuje tudi način pisanja o njem, ker ga poveljstvo XXIV. korpusa le ugotavlja, ne da bi ob njem izrekalo kako pohvalo. Pač pa je samo iz dokumentov, ki jih je zaplenilo, skušalo iztisniti pouk zase, to je za čim boljše poznavanje partizanov.

Glede delovanja partizanov je poveljstvo XXIV. korpusa sodilo, da je bila v času, ki ga poročilo zajema, operacijska aktivnost precej redka. Toda relativno

zatišje ne sme Italijanov preslepiti. Kajti iz zaplenjenih dokumentov je sklepati v prihodnje na veliko operacijsko in diverzantsko dejavnost.³

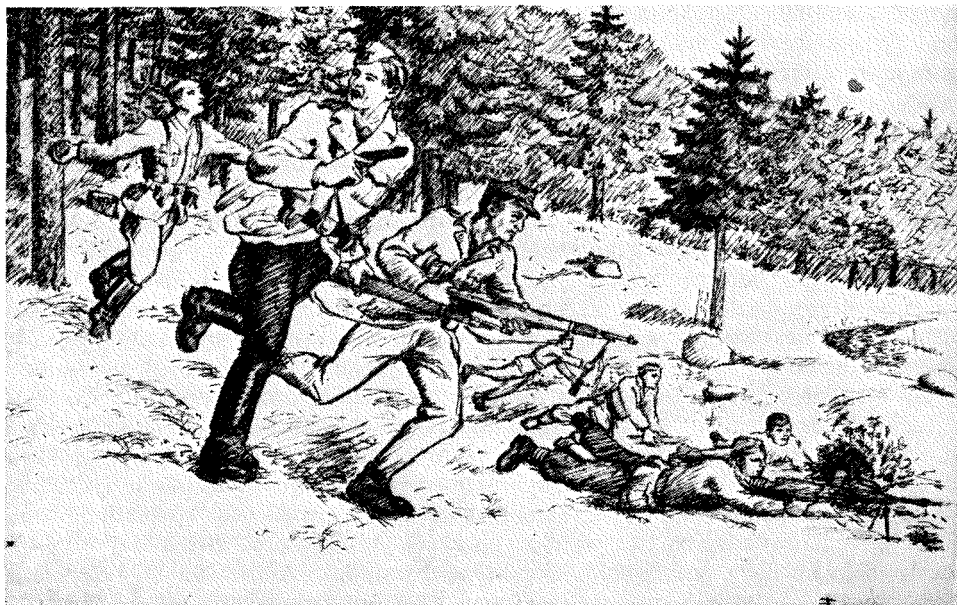
Glede oborožitve niso Italijani zvedeli nič novega, česar bi že doslej ne vedeli. Iz zaplenjenih dokumentov pa so zvedeli, kako se partizani vojaško urijo in vzgajajo na političnih urah.

Težje je bilo za Italijane dognati število partizanov. Poveljstvo je zapisalo kar odkrito, da je zaradi nenehnega premikanja in pojavljanja zdaj posamezno, zdaj v skupinah od 3—5—10 mož, skoraj nikoli pa v polnem sestavu, zelo težko dobiti pravo sliko o moči posameznih enot. S konkretnim navajanjem podatkov je poveljstvo XXIV. korpusa skušalo to dejstvo tudi osvetliti.⁴

Zanimive sodbe je izreklo poveljstvo XXIV. korpusa pri ocenjevanju položaja na temelju akcij in dognanj, ki so nastala iz razvoja zadnjih deset dni, ki jih je obseglo navedeno poročilo. Operacijska dejavnost je v teh dneh v primeri s prejšnjim obdobjem nekoliko popustila, toda ne smejo upati, da bodo nadaljnji napadalni poskusi prenehali. Kajti diverzantska dejavnost se je začela razvijati po nekem premišljenem načrtu in so bile na terenu izdane direktive za organizacijo središč in nadaljevanje napadalnih operacij. Epicentri partizanske dejavnosti naj bi bili severno od Gorice, zlasti v dolini Bače—Dolenje Trebuše ter okrog Breginja (Brezje, Mija, Viškorša) ter prodori v dolino Učje in Rezije.⁵ Poveljstvo XXIV. korpusa ni znalo prodreti v bistvo partizanske taktike in spoznati relativnost epicentrov partizanske dejavnosti. Partizanske taktike tudi ni doumelo v celoti, ko je zapisalo, da je iniciativa pri operacijah pridržana italijanskim četam, partizanska pa je intenzivnejša pri diverzantski aktivnosti, češ da so se ustrahovalne akcije okrepile in dobivajo splošni značaj. Partizani se ne morejo upirati italijanski številčni premoči in oborožitvi, kadar vodijo očiščevalne akcije. V takem primeru se morajo partizani razdeliti in svojo dejavnost razdrobiti. Partizani pri tem omeje svoje preskrbovanje, Italijane pa prisilijo k podrobnejši obveščevalni službi in represivnem nadzorstvu.⁶

Sodbe poveljstva XXIV. korpusa imajo poseben pomen, če jih primerjamo s sodbami prejšnjih vodnikov protipartizanskega boja na Primorskem. Sodbe Zaninijevga štaba niso površne, ne omalovažujejo partizanskega nasprotnika in ga ne prezirajo, kakor se je to zgodilo v podobnih primerih še pred nekaj meseci. Čeprav želi partizane uničiti ali pa vsaj izriniti iz ozemlja znotraj rapalskih meja, se zraven zaveda taktike partizanskega boja, ki ji pravzaprav ne more do živega. Povsem odkrito se Zaninijev štab zaveda tesne povezanosti partizanov z ljudstvom oziroma naklonjenosti ljudstva do partizanov. »Tujerodno prebivavstvo nenehno podpira, obvešča in sodeluje z uporniki in dosledno kaže hladno sovraštvo nasproti nam,« je zapisal. Izrekel je tudi mnenje, da prebivalstvo sodeluje pri likvidacijah Italijanom naklonjenih oseb. Da bi bil boj proti partizanom uspešen, je Zaninijev štab v tem času prišel celo na misel, da bi bilo dobro pri tujerodnem prebivavstvu izkoristiti tudi protikomunistična čustva klera.⁷ Toda zavedal se ni, da so bile razmere na Primorskem za tako politiko bistveno drugačne kakor v ljubljanski pokrajini.

Ob koncu junija 1943 je štab primorske operativne cone delno reorganiziral komandni sestav obeh primorskih brigad. Formalna naredba o reorganiziranju nosi datum 24. junija 1943. Po njej naj bi bil odslej v Gregorčičevi brigadi komandant Franc Tavčar-Rok, dosedanji komandant 2. bataljona iste brigade, za namestnika komandanta je bil pa določen dotedanji komandant brigade Albert Jakopič-Kajtimir. Za politkomisarja je ostal Ivan Turšič-Iztok, agitprop pa so poverili Milanu Trobcu-Tarasu. V Gradnikovi brigadi je ostal komandant Danilo Šorović, kakor je bil že doslej. Za njegovega namestnika je bil določen Slavko Bombač-Boris, ki je

France Slana: Juriš, 1945, perorisba s tušem

doslej opravljal isto dolžnost v Gregorčičevi brigadi. Za politkomisarja je bil imenovan Jože Cerin-Peter Savski, ki je bil doslej namestnik komisarja v Gradnikovi brigadi. Agitprop so poverili Francetu Perovšku-Ladu Krčanu, ki se je v ta namen vrnil iz Beneške Slovenije.⁸ Postal je tudi namestnik komisarja brigade. Zaradi njegovega delovanja med Beneškimi Slovenci se ga je po vrnitvi prijel priimek »beneški kralj«.⁹ S to naredbo je bil Tone Bavec-Cene Smrekar na lastno prošnjo razrešen svoje dolžnosti v brigadi. Ostal je na zdravljenju na karavli 23. Poverili pa so mu skrb za zbiranje eksploziva. Z isto naredbo je bil za pomočnika komisarja POZ imenovan še Drago Flis-Strela.¹⁰

Ob navedeni naredbi se pojavlja več pomislekov, ali je sploh bila izdana ali ne. Če bi bila, bi v Gregorčičevo brigado vnesla pomembno spremembo, zamenjala bi komandanta in namestnika komandanta brigade. Najprej se pojavi dvom, da bi bila izdana pred Kajtimirovim pohodom v Rezijo. Po sicer neznanih dogovorih PK in štaba cone sta bila oba določena, da odideta v Rezijo. Dejansko sta tudi odšla in pohod je vodil Kajtimir. Če bi bila naredba izdana pred odhodom, si ni mogoče misliti, da bi pohod vodil namestnik komandanta, komandant pa ga spremljal. Res je Tavčar zbolel in se pohoda ni udeležil. Toda zbolel je šele na Skutniku, torej na poti, ko je za sam pohod bilo že vse urejeno in je po redu tudi tekkel. To dejstvo govori proti temu, da bi bila naredba izdana oziroma objavljena pred odhodom v Rezijo. Taka, kakršno jo poznamo, bi se mogla uveljaviti šele po vrnitvi s pohoda v Rezijo. Toda v Gregorčičevi brigadi se tudi potem ni uveljavila. Kajtimir sam za naredbo sploh nikoli ni zvedel.¹¹ Tudi to dejstvo govori proti temu, da bi bila izdana v obliki, kakor je znana po Zborniku dokumentov in podatkov VI/6. Dejansko je med znano obliko naredbe, ki je morala biti le koncept, in med zapiskom Dušana Pirjevca z datumom 24. junija 1943 velika razlika. Njegov zapisek govori le o štabu Gradnikove brigade v sestavu, ki ga poznamo iz navedene naredbe. Ta zapisek najjasneje

govori za to, da je v sestavi naredbe na sicer neznan način prišlo do sprememb, ki so v Gregorčičevi brigadi v večji meri upoštevali stari sestav.^{11a} O Gregorčičevi brigadi namreč Pirjevec v svojih zapiskih nima pripomb.

Ko je štab operativne cone presojal dejavnost Gradnikove brigade v juniju in začetku julija 1943, je uvidel, da je brigada v tem času zaradi italijanskih hajkanj zelo trpela in tudi utrpela precej izgub. Zato je sodil, da potrebuje počitka in oddiha. Da bi to dosegel, je brigado umaknil v višje lege v planinah na pobočju Krna in Krnskega jezera.¹² Tam se je brigada prepustila miru in počitku. Toda to relativno zatišje je nastopilo postopoma, kolikor so se prizadeti bataljoni pomikali na to področje.

Po vrnitvi iz Cerkljanskega na Šentviško planoto je prvi odšel proti severu drugi bataljon. Namestil se je v Prodih. Tam ga je želel dobiti Mirko Bračič. Še preden je prišel do taborišča, je že slišal italijanske mitraljeske rafale. Iz nemškega Ruta je prišlo okoli 500 Italijanov in pred njimi se je bataljon moral umakniti. Odšel je v smeri Čadrga. Italijani so ostali na položajih še naslednji dan. Ko je komandant operativne cone nadaljeval pot za bataljonom v Čadrg, so ga Italijani med potovanjem opazili in celo streljali za njim. Šele od izgubljenih partizanov je zvedel, da se je bataljon umaknil v Čadrg, kamor se je takoj napotil tudi komandant cone. Toda prišedši v Čadrg partizanov zopet ni našel. Odšli so proti Krnu. Napotil se je za njimi in jih dobil pod Krnom, kjer je našel tudi Jaka Avšiča. Se isti večer se je napotil nazaj na Prode, kjer je dobil še preostali del brigade.

Pod Krnom se je komandant cone zaradi stanja moštva in oborožitve dogovoril z Avšičem, naj bataljon ostane pod Krnom. Njemu naj se pridruži še ostali del brigade, vsekakor 3. bataljon, ne pa še 1. bataljon, ki naj bi prisostvoval spuščanju materiala iz angleških letal na Šentviški planoti, kakor smo slišali že na drugem mestu.

Večji del Gradnikove brigade je tako po dogovoru z Avšičem ostal pod Krnom in počival. Bilo je to v prvi polovici julija 1943. Po Bračičevem pisanju se je brigada v zadnjih hajkah zelo izčrpala. Zaradi pomanjkljive hrane, dolgih maršev in nezadostne obutve so nekateri borci popolnoma onemogli. Veliko je bilo bolnih in za boj nesposobnih. Zato so bili resnično potrebni počitka in hrane. Zaradi pomanjkanja municije so se morali izogibati tudi vsakemu defenzivnemu boju. Tako se je v takem položaju rodilo tudi iskanje municije in eksploziva, o katerem bomo še slišali.

Gornja spoznanja niso veljala enako za vse gradnikovske bataljone. Veljala so predvsem za drugi bataljon, medtem ko so razmere v tretjem bile zelo drugačne, vendar daleč od pravega reda.

Ko se je tretji bataljon vsidral v hribih severno od Tolmina, se ni lotil borbenih akcij, temveč se je prepustil »počitku«. Ni znano zakaj je poveljstvo bataljona zelo oslabelo. Ko je Mirko Bračič pisal 6. julija 1943 Pirjevcu-Ahacu, je zapisal tudi besede, ki so se nanašale na tretji bataljon. »Tretji bat[aljon] še sedaj nima komandanta niti namestnika«.¹³ Tri dni nato je M. Bračič sporočil Ahacu slabo novico o komisarju, češ: »Komisar 3. bat. je nekaj zbolel in se nekje skriva. Verjetno ima ,laško bolezen'«. Poveljstvo 3. bataljona je torej povsem iztirilo. Nered se je poznal tudi na moštvu. »Morala je kakor vse izgleda na psu. Ljudje so vsi raztrgani in precej jih je tudi bosih. Dobil sem poročilo 3. bat. iz katerega je razvidno, da so v zadnjih hajkah izgubili precej orožja. Od 110 ljudi je samo 60 pušk, municije malo«. Bračič je iskal rešitve iz takega položaja. Videl je tedaj samo eno možnost, da Martina Greifa-Rudija, ki se je medtem že vrnil iz Kanalske doline, postavi za komandanta bataljona.¹⁴ Dejansko je še isti dan poslal kurirja po Greifa, ki se sicer

naslednji dan še ni vrnil,¹⁵ toda Greif je v tistih dneh prišel in prevzel položaj komandanta v bataljonu, kakor je sam povedal v svojih spominih.¹⁶ Kako se je lotil dela za dvig morale v bataljonu, ni povedal. Glede pomanjkanja municije in eksploziva se je lotil nabiranja obojega iz starih avstrijskih kavern na področju Krna, kakor bomo slišali pozneje.

Zelo zanimiva je bila konferenca, ki jo je imel Mirko Bračič v označenem položaju s komandirji, komisarji in komandanti o vseh perečih vprašanjih. Debata je trajala menda 5 ur. Nedvomno pod vplivom velike izčrpanosti in pomanjkanja so komandirji, komisarji in komandanti bataljonov soglasno zatrjevali, da je pod takšnimi pogoji obstoj brigade nemogoč, da jo je treba razformirati in poslati čete na svoje sektorje. Svoje trditve so utemeljevali tako, da se čete lažje prebijajo v hajkah, lažje si preskrbe hrane in obutve, lažje je izslediti izdajavce in jih likvidirati. Čete lahko delajo tudi več akcij kakor brigade. Nasproti takemu mnenju so jih štabovci iz cone in brigade z muko prepričevali, da je vendarle in posebno še glede na tedanji vojaški in politični položaj pravilno, da je partizanska vojska formirana v brigade, ker bo lahko samo v takih formacijah reševala naloge, ki jih od njih zahtevajo.¹⁷ Konferenca je uspela. Nevarna kriza v primorski partizanski vojski je bila premagana. Pokazala je pa tudi, da je bil počitek borcev za fizično in psihičnoboljšanje partizanov v resnici potreben.

V času zatišja na področju Krna se je na tamkajšnjem terenu mudil tudi namestnik komandanta slovenske partizanske vojske, Jaka Avšič. Čas zatišja je izkoristil, da je iz svoje tako imenovane »jugoslovanske čete« vzel borce in jih sklenil poslati čez greben Julijskih Alp na nekdanji jugoslovansko-italijanski meji na Gorenjsko, da bi tam poiskali zvezo z gorenjskimi partizani. To pot do Triglavskih jezer je po vojni opisal v svojih spominih Filip Pajnič-Jaka, ki se je že prej udeležil pohoda Gregorčičeve brigade v Beneško Slovenijo. Pajnič je nalogo na Gorenjskem opravil in se vrnil nazaj k »jugoslovanski četi« in Avšiču. V svojih spominih pripoveduje, da so šli na pot na Gorenjsko 10. junija, vrnili pa so se malo pred boji na Krnu, ki naj bi po njegovem bili 17. in 18. junija 1943.¹⁸ Dejansko je Pajnič svojo pot datiral približno za 1 mesec prezgodaj. Napravil jo je v prvi polovici julija 1943. To se vidi iz pisma štaba primorske operativne cone štabu druge operativne cone na Gorenjskem z dne 14. julija 1943. Temu je med drugim pisal: »Tov. Hrast bo čez par dni odpotoval preko Krna in Bogatina na vaš sektor. Naprej je že poslal patrolo, z nalogo, da dobi stik s tamkajšnjimi edinicami«.¹⁹

Avšičevo potovanje na Gorenjsko, potem ko bi opravil svoj posel na Primorskem, je bilo dogovorjeno že v glavnem štabu slovenske partizanske vojske.²⁰ Zato je glavni štab moral o tem na neki način obvestiti štab gorenjske operativne cone. Ta je potem s posebnim pismom Avšiča naprosil, naj bi osebno prišel na Gorenjsko. Avšič je seveda vabilo sprejel²¹ in obljubil, da bo v nekaj dneh tja tudi prišel.²² Preden je odšel, je pa moral na Primorskem sodelovati v hudem boju Gradnikove brigade v italijanski hajki na kompleksu krnskega pogorja.

Poseben problem je za partizanske enote, ki so se zbrale vzhodno od Soče, zlasti v višjih legah tolminskih hribov, bila preskrba z municijo. Znano je, da so partizanske enote redkokdaj z njo razpolagale v večji količini. V visoki Tolminski to vprašanje ni bilo samo akutno, temveč je tudi rešitev bila izredna. O težavah z eksplozivom na Tolminskem govori npr. dopis štaba Gradnikove brigade z dne 23. junija štabu primorske operativne cone. »Kar se tiče eksploziva na Rombonu in električnih kapselnov, smo danes zvečer odposlali patrolo petnajstih mož z nalogo, da v najkrajšem času ves ta material prenese na karavlo št. 22.« Drugo nahajališče so našli na Cerk-

ljanskem, češ da je v bližini meje okoli 300 kg dinamita, 100 bomb, 8 min itd. Štab gradnikovcev je naročil funkcionarju obveščevalne službe Anionu Curku-Gorjanu, naj poizve, koliko je vest resnična, da bodo storili, kar je treba.²³

V obeh navedenih primerih je pri municiji in eksplozivu šlo za precej oddaljene kraje. Zato je brigadni štab iskal nekakšnega posredovanja prek štaba operativne cone. Toda gradnikovci niso zvedeli za municijo in eksploziv samo na navedenih daljnih točkah, temveč tudi v neposredni bližini, na samem Tolminskem. O tem daje zelo poučne podatke v svojih spominih Martin Greif. Prek borca, ki je bil doma v okolici Krna, je zvedel za veliko količino streliva na samem Krnu, to se pravi na širšem gorskem kompleksu Krna, kjer so med prvo svetovno vojno imeli Avstrijci kaverne za svoje vojake. Greif pripoveduje, da so njegovi borci najprej preverili vest o velikih količinah granat v zapuščenih avstrijskih kavernah. Ugotovili so, da je eksploziv v njih bil še uporabljen. Začeli so takoj z »eksploatacijo«. Našli pa so tudi precej municije za stare avstrijske puške. Ker je več borcev tudi imelo še stare puške, so municijo takoj preizkusili. Ugotovili so njeno izvrstnost, kakor da bi šele prišla iz tovarne, čeprav je 25 let ležala v zemlji. Nove najdbe so bili borci zelo veseli. Krogle, ki so bile namenjene proti Italijanom že pred 25 leti, so prav prišle zopet proti njim v narodnoosvobodilnem boju. Toda bila je vendar tudi razlika. Po Greifovem razmišljanju so granate pred 25 leti služile njihovim očetom, ko so se borili za tuje interese. Po 25 letih pa so služile sinovom v čisto drugačnih razmerah, v boju za njihove lastne interese, za njihovo lastno svobodo. Ko so Italijani napadli gradnikovce »na Krnu«, so partizanski borci dejansko uporabili proti njim municijo, ki jim je bila namenjena že pred 25 leti.²⁴

Počitek gradnikovcev v Krnskih gorah, tako ni bil koristen samo za utrjevanje borcev, temveč so zatišje tega časa izkoristili tudi za nabiranje eksploziva in municije, kakor smo že slišali. Počitek pa je izkoristil tudi Jaka Avšič, da je lahko poslal svojo patroljo na Gorenjsko zaradi stikov z gorenjskimi partizani. Toda pojavila sta se tudi dva dejavnika, ki jima počitek utrujenih partizanov ni bil tako povšeči. Prvi je nastopil zaradi nepoznavanja položaja med borci, drugi pa ker je mislil, da bo počitek lahko izkoristil za uničenje partizanstva na Tolminskem.

Prvi je bil pokrajinski komite KPS za Primorsko, ki je svojo nevoljo pokazal v pismu Jaku Avšiču in štabu POZ z dne 13. julija 1943. Nastopil je z obtožbami, ki objektivno niso bile upravičene.

»Stanje naše vojske in izvrševanje v vojaškem in političnem pogledu nujnih nalog z njene strani,« je pisal PK, »sta v zadnjem času spet skrajno nezadovoljiva. Zdi se nam, da je med glavnimi vzroki neuspehov odsotnost najodgovornejšega komandnega kadra iz čet. Iz zadnjih poročil namreč posnemamo, da se poleg ranjenega tov. Ahaca tudi tov. Mirko in Danilo nahajata po karavlah zaradi medsebojnih in drugih razgovorov in sestankov, čete pa so prepuščene bataljonskim komandam. Ob omenjena tovariša pozivamo kot partijca, da se takoj podasta k brigadi Ivana Gradnika in da prirejata razgovore in sestanke v taborišču brigade. Z brigado naj izvedeta najbolj nujno potrebne akcije.«²⁵

Prikaz razmer in dela med borci v času relativnega zatišja, v visokih tolminskih hribih nam je pokazal, da očitki na račun brigade niso bili upravičeni. PK ni poznal ali vsaj veliko premalo, kakšni so stvarno bili marši partizanov po strmih in visokih tolminskih hribih. Glede tega je Mirko Bračič v odgovoru pokrajinskemu komiteju dva dni nato pravilno opozoril ne samo na svoje delo, temveč tudi na ozemeljske posebnosti, ki so predstavljale zelo hude pogoje za uspešno delo med partizani. Ko je pisal Ahacu o pismu PK in mu ga tudi poslal zaradi »orientacije«, je izrazil svoje

France Mihelič: Stražar, 1944, linorez

nezadovoljstvo s pismom z besedami: »Primož me je pošteno ‚zabil‘ čeprav neutemeljeno. Odkar sem odšel od vas, nisem niti ene noči prespal. Ponoči hodim, podnevi pa delam ...«²⁶

Zelo ostro je Bračič zavrnil obtožbe, ki jih je obsodil kot izraz nezaupanja do njega. Udarce proti njegovemu delu je povrnil s protiudarci, ko je pokrajinskemu komiteju odgovoril, kje so bili vzroki za neuspehe. Ne tam, kjer so jih našli na PK, temveč so bili: 1. Slaba partija, zlasti oportunistično razpoloženje pri partijcih, ki so imeli funkcije. 2. Povečana aktivnost sovražnika, ki nenehno patroljira in postavlja zasede tudi v najvišjih predelih, npr. Lom planina. 3. Povečana aktivnost izdajavcev. Pri tem je opozoril na izdajo na Lom planini. 4. Slab, pravzaprav nesposoben starešinski kader. 5. Popustljivost pri brigadnem štabu. 6. Slaba oborožitev in oprema, pomanjkanje hrane, naporni marši in naposled precejšnje izgube. 7. Število moštva v brigadi je preveliko, da bi se moglo premikati konspirativno, in preslabo, da bi moglo držati teren, kjer je.²⁷

V odgovoru pokrajinskemu komiteju je Mirko Bračič povedal, kaj je on s svoje strani storil, da bi popravil razpoloženje in razmere na znotraj. Povedal je, da je o vsem razpravljal z odgovornim komandnim kadrom. Brez užaljenosti in brez ostrine v odgovoru je Bračič reagiral glede načrta o »najbolj nujno potrebnih akcijah«, ki jih je PK nanizal v pismu z dne 13. julija 1943. Bilo jih je kar precej.

Prva naj bi prinesla razrušenje kakega večjega objekta na progi Sv. Lucija—Podbrdo. Posebna sabotažna skupina naj bi šla tudi na pontebansko progo. Razen ključev za iztirjenje vlakov naj bi nesla s seboj tudi zadostno količino eksploziva.

Druga akcija naj bi bila proti primorskemu bataljonu plave garde, ki je pod vodstvom majorja Novaka taboril nekje nad Idrijo. Štel je okoli 150 mož in bil dobro oborožen.

Tretja akcija naj bi bila razdrtje betonske struge na Idrijci pri Idriji. S to porušitvijo bi bile prizadete črpalke iz rudnika, ki bi ga potem zalila voda. Ker Italijani divje izkoriščajo rudnik, bi jih akcija silno prizadela.

Četrta akcija naj bi bila sprejem in morebitni transport gorenjskih neoboroženecv v glavne brigade.

Ko je pokrajinski komite naročil navedene akcije, jih je naročal pod vtisom angleško-ameriškega izkrcanja na Siciliji 10. julija 1943. PK je izkrcanje proglasil kar za drugo fronto, ki so jo narodi v Evropi tako željno čakali, še posebej tudi jugoslovanski. Seveda pa vdor na Sicilijo še ni začetek druge fronte. Izkrcanje na Siciliji je pomenilo le vpad v bok evropski Hitlerjevi trdnjavi, ne pa frontalne fronte, ki jo je pričakovala zasušnjena Evropa. Ne glede na to je PK od izkrcanja veliko pričakoval. Italijansko vojsko naj bi zajela demoralizacija. Njo naj bi podprle rastoče partizanske operacije, ki naj bi podprle dozorevajočo krizo v Italiji. V ta namen bi bile potrebne čimvečje akcije v bližini večjih mest, zlasti Trsta. PK je pričakoval, da partizani podpro italijansko protifašistično gibanje, ki naj bi zajelo furlanske kmete in prebudilo aktivnost proletariata v industrijskih centrih. Ob razpadanju italijanske vojske se bodo pojavile množične dezertacije iz te vojske v naše vasi. Ti fantje bodo izvežbani v orožju, v boju prekaljeni, skratka boljši kakor so borci v partizanskih vrstah. Pritegnitev teh ljudi v partizane bo prava prekretnica v našem osvobodilnem boju. S tega vidika je imel PK za potrebno reči, da se opusti misel novega pohoda v Benečijo, odpokliče naj se Kajtimirov bataljon — PK tedaj torej ni niti vedel, da se je Kajtimir že vrnil — izdajo naj se potrebne odredbe za Gregorčičevo brigado itd.²⁸ Skratka velika pričakovanja, ki jim stvarni položaj ni ustrežal.

Glede zaukazanih akcij je Mirko Bračič odgovoril zelo kratko: »Glede vaših predlogov se strinjam in se bom pobrigal, da se izvrše. Stvar se bo sicer zavlekla, ker moram odpoklicati s Krna preostali del brigade. Prva stvar je, da koncentriramo brigado in šele potem prei[demo] k izvrševanju novih nalog. Velike težkoče bomo imeli s hrano. Moralno stanje se bo kmalu popravilo. Invazija v Sicilijo je že dovoljno vplivala, samo treba je dati ljudem počitka in hrane...«²⁹ Bračičev odgovor je bil zelo zanimiv glede zahtevanih akcij. Nič ni ugovarjal. Obljubil je, da se bo zanje pobrigal, zraven je pa natresel dejstva, ki so sama zase bila nasprotje velikih pričakovanj v pismu PK, z dne 13. julija 1943. In razvoj je dal prav Bračiču. Vsaj za nekaj tednov.

Drugi dejavnik, ki mu ni bilo všeč počivanje partizanskih borcev, je bila italijanska vojska, ki je po končanih očiščevalnih operacijah med Terom in Sočo usmerila svoje sile še prek Soče na vzhodno Tolminsko. Upravičeni smo reči, da je tudi ta dejavnik nastopil pod vtisom angleško-ameriškega izkrcanja na Sicilijo, čeprav je njegova akcija bila tudi nadaljevanje sistematičnega nastopanja proti partizanom v prejšnjih tednih. Da je vplivala angleško-ameriška invazija na Sicilijo na italijansko vojsko, moremo sklepati po analogiji s civilno oblastjo v tržaški pokrajini. Znana je namreč iniciativa tržaške kvesture za povečano akcijo proti partizanom, ki bi utegnili izkoristiti izkrcanje na Sicilijo za večjo aktivnost zlasti proti italijanskim komunikacijam. Težko pa bi si bilo zamisliti, da bi bili samo v tržaški pokrajini nastopili s protipartizanskimi navodili, oblasti v drugih področjih pa ne. Taka iniciativa se je vsekakor uveljavljala v vseh področjih, ki so bila izpostavljena partizanskemu pritisku, pa čeprav ni o njih konkretnih dokumentov. Cilj takih navodil, kakršna je izdala tržaška kvestura, je bil, da opozore vse mogoče varnostne organe, da bi izkrcanja na Sicilijo ne izkoristili podtalni, komunistični in protidržavni ele-

Alenka Gerlovič: Partizanska ljubezen, 1944, linorez

menti za pisane in teroristične manifestacije proti javnemu redu, posebno pa še proti komunikacijam.³⁰

V primeru s policijskimi ukrepi italijanskih oblasti so morala biti navodila vojaških oblasti strožja in bolj uničevalna. Dogodki na Tolminskem kažejo, da je neka taka tendenca obstajala v štabu Zaninijevega XXIV. korpusa. Ker so bili partizani sredi julija, torej po izkrcanju na Siciliji, skoncentrirani predvsem na Tolminskem, je bil vojaški pritisk XXIV. korpusa najmočnejši tudi na Tolminskem. Ker pa je bila Tolminska zaradi geografske oblikovitosti trd oreh že za partizanske premike, je bila tudi za sicer mnogo bolje opremljene italijanske vojake Zaninijevega korpusa. Da bi si njegove enote olajšale iskanje partizanov, so jih skušale izslediti prek svojih obveščevalcev. Mirko Bračič pripoveduje v pismu Pirjevcu-Ahacu dne 15. julija, kako so Italijani na planini Lom 7. julija poslali dva civilno oblečena vohuna k pastirjem, da bi jim pokazali, kje so partizani, češ da sta dezertirala od vojakov. Pastirji so jim zaupali in odpeljali v tabor. Italijani so jim sledili, partizane v taboru pobili, pastirje zaprli, živino pa zaplenili.³¹ V istem pismu se je Bračič pritožil nad Italijani, kako stikajo po gozdovih, iščejo partizane oziroma jih nenehno hajkajo. Tudi Jaka Avšič je izrekel nekaj podobnega v povojnih spominih, ki jih je pripovedoval Tonetu Svetini: »Italijanski izvidniki so nas sledili in nas iskali«. Zaradi varnosti so zato partizani bili ponoči zelo oprezní. Da bi stražarji na straži zaradi izčrpanosti ne zaspali, je Avšič odločil, naj nočno stražo postavijo le na drevo. Zgodilo se je, da je stražar na drevesu zadremal in telebnil z drevesa. Vsi borci so bili takoj pokonci z orožjem nared. Toda novega stražarja so zopet postavili na drevo, da so borci lahko spali brez skrbi.³²

Iz takih korenin in priprav je zrasla v partizanskih spominih zelo znana hajka proti večjemu delu Gradnikove brigade, ki je sredi julija 1943 uživala relativno zatišje v gorah nad vasjo Krn v tolminskih hribih.

Zdi se, da se je položaj za gradnikovce močno poslabšal, ko je pod Krn prišel drugi bataljon. Nekako v tistih dneh so sovražniki posebno vneto preiskovali teren.

Stanko Petelin misli, da so najbrž iskali partizansko bolnišnico, ki je bila na južnih pobočjih Krna. Ko je šla brigada čez Pretovče, je tamkajšnja italijanska zaseda iz neznanih vzrokov ni napadla. Toda sovražnik je bil odslej partizanom vedno za petami in jim ni dal več miru.³³

V sovražnikovih premikih je prišlo do vidnejših sprememb 20. julija 1943. Iz različnih strani je z večjimi enotami začel siliti na področje krnskega pogorja. Iz poročil obveščevalcev in patrulj je bilo spoznati, da so prihajali Italijani iz Kobarida in Tolmina ter verjetno tudi iz Bovca. Dejansko so prišli samo iz prvih dveh krajev. Pripadali so 103. polku alpinske brigade.³⁴ Kazno je bilo, da so sovražniki pripravljali večji napad, da bi brigado obkolili in uničili.³⁵ Brigada se je dvignila višje v krnsko pogorje. V njej sta bila drugi in tretji bataljon. Tretji bataljon je bil v izpraznjenih vojašnicah vzhodno od Krnskega jezera. Ko je sovražnik poslal proti njemu večjo kolono svojih vojakov — kakih 160 — se bataljon ni imel volje spuščati z njim v kake boje, temveč se je umaknil proti Lepeni, kasneje pa še čez Sočo proti Plužni, zahodno od Bovca, kjer je ostal nekaj dni.³⁶ Vse težave zaradi italijanskega pritiska so se potem zgromadile proti drugemu bataljonu Gradnikove brigade. Na njegovi strani je bila le še Avšičeva spremstvena patrulja, ki je imela samo še nekaj ljudi. Gradnikovcem so se pridružili tudi ranjenci iz tamkajšnje bolnišnice.³⁷

O položaju brigade v novih okoliščinah je takoj razpravljal štab brigade, v katerem je bistveno sodeloval tudi Jaka Avšič. Proučil je položaj in sklenil, da mora brigada oziroma bataljon, ne glede na kočljivi položaj, sprejeti boj s sovražniki na samih skalnatih vrhovih krnskega pogorja.³⁸ Komandirji in politični komisarji so nato odšli v svoje enote in borcem pojasnili, kaj jih še vse čaka naslednjega dne. Že ponoči so enote odšle na svoja mesta. V skalovju in kavernah iz prve svetovne vojne so se utrdile in čakale jutra. Mučila jih je le ena skrb, da imajo borci malo municije in nobenega upanja, da bi se med bojem dalo kaj posebnega zapleniti.³⁹

Gradnikovci so zasedli položaje, ki so bili za obrambo zelo dobri. Imeli so na voljo strelske jarko in zaklonišča še iz časa prve svetovne vojne. Granat iz te vojne je bilo še toliko na voljo, da so jih minerji celo v tem boju predelovali za boj proti Italijanom. Držali so greben od Batognice do Rdečega roba:

- na desnem krilu, jugovzhodno od vrha Krna (kota 2245) je bila 1. četa, ki je zapirala še najbolj dostopno smer iz Drežnice proti sedlu med Kozjakom in Krnom;

- v sredini je imela položaje 2. četa z nalogo, da obstreljuje konjsko stezo, ki je s severovzhodne strani peljala proti njenim položajem in da nadzira dolino na spoju s 1. četo. Tu je bil tudi Jaka Avšič s svojim spremstvom in štab brigade;

- na levem krilu, na Rdečem robu, je imela položaj 3. četa, ki je med drugim nadzirala tudi dolino Tolminke; s to četo je bil štab bataljona.⁴⁰

Razdelitev po četah na sektorje je bila Avšičeva zamisel. Ker zaradi sovražne obkolitve položaj ni bil povsem jasen, je Avšič tudi ukazal, da morajo partizani zasesti vse dominantne točke. Po mnenju Puntarja-Gubca so namreč partizani pričakovali večji sovražni napad.⁴¹ Zdi se, da celo večjega, do kakršnega je dejansko prišlo.

Za potek bojev 21. julija 1943 je bilo zelo важно, da partizani niso mogli poprej zasesti samega vrha Krna, ker so ga pred njim zasedli italijanski alpinci, ki so prišli iz Drežnice. Ugodno za partizane pa je bilo, da je vrh Krna zakrivala megla, ki se je le včasih razprla in dala Italijanom priložnost za dobre cilje, seveda pa tudi obratno partizanom proti Italijanom. Italijanom je ostalo pripravno za napad le pobočje škrbine, kjer so partizani tudi pričakovali glavni udar. V tistem meglenem peklu je prišlo do najhujših bojev prav na desnem krilu pri 1. četi. Tam je

prišlo do vrste jurišev in boj se je razvijal od kamna do kamna. Partizani so se morali začeti umikati. Ko pa se je megla razprla, so tudi alpinci postali dobra tarča partizanov, ki so jih vrgli nazaj pod pobočje.⁴² Avšič sam je s svojo »četo« zavzel položaj nedaleč stran na Peščenem vrhu, od koder je tolkel Italijane in varoval gradnikovce. Ko se je v nekem trenutku razprla megla, jo je izkoristil italijanski ostrostrelec in ubil Slavca, komandirja Avšičeve »čete«. Takoj nato so položaje zopet zakrili oblaki.⁴³

Italijani so skušali prebiti položaje Gradnikove brigade tudi z druge strani, iz doline reke Tolminke. To smer sta sprva branila le dva borca, ki sta zavrnila vse sovražne poskuse, da bi se po težavnem terenu prebili na vrhove. Kasneje so jima poslali pomoč, da sta lažje vztrajala do večera. Proti temu odseku so sovražniki postavili svoje minomete na Slemenu in od tam obstreljevali partizanske položaje na Rdečem robu.⁴⁴

Do resne krize je za partizane prišlo, ko so Italijani dobili nove okrepitve iz doline, pri partizanih pa se je začelo čutiti pomanjkanje municije.⁴⁵ Medtem ko so partizani to pomanjkanje reševali tako, da so še v teh trenutkih uporabljali granate iz starih avstrijskih kavern,⁴⁶ ali pa pograbili kamenje in ga vsuli na Italijane, so pa Italijani svoje minomete razvrstili v varni razdalji od partizanskih krogel. Partizani so se pred minami poskrili v kaverne, jarke in špranje, tako da jih uničujoči minometni ogenj ni mogel zadeti. Ko pa so za minometnim napadom Italijani še sami tvegali napad, so slabo opravili. Partizane so sicer potisnili više v greben, toda z njega jih niso mogli vreči. Zadnji njihovi napadi niso bili več tako drzni. Zadnji napad je bil celo neučinkovit in obotavljajoč.« Sodil sem, da so obupali, sam pa sem bil prepričan, da so to bitko izgubili,« je povedal Jaka Avšič Tonetu Svetini.⁴⁷ Italijani pa so mislili po svoje. Aldo Resero je zapisal, da se je Italijanom posrečilo partizane pregnati iz kavern prve svetovne vojne in jim povzročiti hude izgube.⁴⁸

Toda boji med partizani in Italijani so prenehali šele z nočjo. Silovit spopad se je vlekel prek celega dne, je zapisal Aldo Resero.⁴⁹ Tedaj pa se Italijani niso umaknili. Potegnili so se nekoliko niže in razpostavili zasede naokrog. Vsekakor brigade, ki so jo imeli v bistvu obkoljeno, niso hoteli izpustiti iz rok. To je pomenilo, da boj 21. julija 1943 še ni prinesel ne zmage ne poraza. To je navidez veljalo za vse. Italijani so pokazali tako stanje, da so ostali čez noč, da bi odločitev izsilili naslednji dan. Za partizane je bila pa stvar drugačna. Partizanska taktika ni dovoljevala vztrajati na položaju, če niso bili izpolnjeni vsi potrebni pogoji. Na partizanski strani ob prekinitvi boja ni šlo za to, ali bi naslednji dan fizično vzdržali ali ne. V tistih trenutkih je bilo zanje važnejše vprašanje municije. Te je zmanjkovalo v tolikšni meri, da jim ni bilo mogoče reči, naj vzdrže v boju še en dan. Za partizane je bilo važno, da iz boja odidejo neuničeni. To pa je pomenilo neporaženi. Zato je nastopivša noč bila zanje rešitev v določenem smislu. Mogli so mirneje pretresti položaj in ukrepati. Pomanjkanje municije jih je sililo k odločitvam. Odločili so se za odhod skozi italijanski obroč.

Prvi je odšel Avšič s svojo spremstveno patroljo. Poslovil se je od gradnikovcev, s katerimi je doživel vroč, toda nepozabni dan.⁵⁰ Razen svoje spremne čete je vzel s seboj tudi nekatere druge, ki so želeli oziroma morali priti v druge kraje; npr. Dragico Rome-Braniselj,⁵¹ in Miro Bračičevo, ki je bila ranjena na krnskem pogorju.⁵² Napotil se je proti Bogatinu, Triglavskim jezerom, Komarči in Bohinjskemu jezeru, da bi potem nadaljeval pot prek Jelovice na Martinj vrh, kjer naj bi našel gorenjsko operativno cono potem pa potoval prek Dolomitov naprej na Dolenjsko.⁵³

Za Avšičevo skupino je odšel 2. bataljon Gradnikove brigade. Toda odšel je v drugo smer, ker se je prebil iz obroča pod Rdečim robom, kakor piše Ivan

Likar-Sočan.⁵⁴ S seboj je vzel ranjence in skupaj so »šli po kozji stezi navzdol na planino Leskovco«, kakor je v svojih spominih napisal Mirko Hrast.⁵⁵ Ko so ugotovili, da sovražnik tamkajšnje bolnišnice ni odkril, so ranjence pustili tam. Bataljon sam pa je nadaljeval pot proti Soči, jo prekoračil pri Kamnem in se nato pred svitom povzpел na hrib na drugi strani. Po mnenju Stanka Petelina v delu o Gradnikovi brigadi so se gradnikovci povzpeli na Kolovrat (str. 55). Po Petelinovem delu »Med Triglavom in Trstom« so pa gradnikovci po preboju italijanskega obroča odšli proti vasi Krn od tam pa čez Sočo na Matajur (str. 37). Tako piše tudi Franc Curk-Nace. Pri tem pa ne pove, ali je bil Matajur takoj prvi cilj gradnikovcev, ali pa so morda šele pozneje prišli na Matajur.⁵⁶ Z umikom čez Sočo se je bataljon izognil Italijanom, ki so naslednje jutro udarili v prazno.

Italijani so naslednjega dne 22. julija 1943 hitro ugotovili, da partizanov ni več na prizorišču bojev prejšnjega dne.⁵⁷ Zato so pač pospravili svoje stvari, da bi čimprej odšli. Na kraju samem nad rovi so zbrali svoje vojake, ali vsaj del in njihov poveljnik jim je govoril o bojih s partizani. Stavil jim je za zgled zadržanje partizanov in njihov boj. Prinesli so tja tudi tri padle partizane. Poveljnik je ukazal, naj jim vod italijanskih vojakov izstrelí častno salvo.⁵⁸

Preden sklenemo prikaz bojev med italijanskimi alpinci in gradnikovci v visokih tolminskih hribih, se moramo ustaviti še na nekaterih problemih, ki so tesno povezani s temi boji.

Najprej moramo reči besedo o kraju, kjer se je odigral ogorčen boj, ki je mnogim partizanom tako močno ostal v spominu. Navadno se opisani boj označuje kot boj na Krnu, pri čemer se seveda misli na ostri vrh, ki seže 2245 metrov visoko. Tako je Stanko Petelin ta boj orisal pod naslovom »Borba na Krnu« v knjigi Med Triglavom in Trstom.⁵⁹ V knjigi Gradnikova brigada je ustreznemu orisu dal tudi naslov »Boj na Krnu«.⁶⁰ O Krnu govori Dušan Pirjevec.⁶¹ O Krnu govori knjiga Primorskih brigad, čeprav dodaja še področje v okolici.⁶² O Krnu govori tudi krajevna kronika o narodnoosvobodilnem boju v vasi Krn.⁶³ O Krnu govorijo tudi memoarski sestavki. Npr. Spomini Mire Bračičeve in Puntarja-Gubca.⁶⁴ Tako govori kronika Gradnikove brigade v arhivu IZDG. Tako govorijo nekateri tiskani sestavki in spomini ali zapisi. Npr. M. D. Iz Kobarida na Krn,⁶⁵ -jp, Spominska plošča na Krnu⁶⁶ in Franc Curk-Nace, Spopad na Krnu.⁶⁷ Dejansko pa boj ni bil na vrhu Krna, temveč na gorah, katerih del je tudi Krn. Zato je navajanje Krna treba pravzaprav razumeti kot gmoto krnskega pogorja. Tako je to področje pojmoval Jaka Avšič, ko je pripovedoval svoje spomine Tonetu Svetini, čeprav je govoril o Krnu.⁶⁸ V okviru širše gmote krnskega pogorja pa skuša Avšič natančneje določiti posamezne točke, kjer se je pravi boj odigral, to je točke od Krna prek Škrbin do Rdečega Roba. Po njegovem je bilo težišče bojev na grebenu Škrbine.⁶⁹ Filip Pajnič omenja, da je Avšič imel med bojem svoj položaj na Peščenem vrhu.⁷⁰ Vrh Krna pa je bil vseskozi le domena Italijanov. V natančnejšem opredeljevanju prizorišča tu opisanega boja je pomembno pisanje Ivana Likarja-Sočana, ki postavlja ključni položaj partizanske fronte 21. julija na Batognice, ki jih dr. Ivo Juvančič v rokopisnih zapiskih enači z Rdečim robom, ker so naslonjene nanj. Tako približno označuje partizanske kraje tudi Franc Curk.⁷¹ Likar je svoje spomine na boje tega dne zaključil z zanimivim stavkom: »Ob nastopu noči se je naša brigada prebila iz obroča pod Rdečim robom in krenila skozi vas Krn v dolino.⁷² Italijanski vir, brzojavka 8. armade pa boj 21. julija 1943 naravnost lokalizira na področje Rdečega roba (zona Monte Rosso), pri čemer Batognice po mnenju dr. Juvančiča vključujejo v kompleks Rdečega roba,⁷³ kar je popolnoma naravno, ker se Batognice naslanjajo

Drago Vidmar: Porušena hiša, 1944, risba

na Rdeči rob. Ne more biti dvoma, da je italijanska lokacija tu omenjenih bojev najbližja stvarnemu stanju. Zato je prav, da boje 21. julija 1943 poimenujemo po Batognicah pod Rdečim robom.⁷⁴

Drugo vprašanje, ki se pojavlja v zvezi z bojem na Batognicah pod Rdečim robom, je vprašanje časa, kdaj je bil. O tem v virih obstajajo mnoge različice. Po samem prikazu je videti, da so se Italijani pravzaprav 3 dni mudili v tolminskih gorah nad vasjo Krn. Prvi dan so porabili še za priprave, pravi boj je bil drugi dan, tretji dan pa so operacije zaključili. Zaradi enostavnosti moramo tu upoštevati le srednji dan, ko je dejansko prišlo do bojev med Italijani in partizani. Memoarski partizanski viri ga navajajo različno.⁷⁵

Toda datum boja na Batognicah pod Rdečim robom le ni tako nerešljiv. Res ni o njem na razpolago kako obsežno in temeljito poročilo, ki bi nam nedvomno osvetlilo marsikatero probleme, ki jim sedaj zaman iščemo jasne podobe. Toda dragoceno oporo vendarle daje brzojavka 8. armade N. 03/429 z dne 26. julija 1943. V bistvu govori sicer o partizanskih žrtvah v tem boju, pove pa tudi, da je dopolnilo brzojavke N. 03/342 z dne 21. julija. Ta brzojavka, ki sicer ni znana, je nedvomno povedala več o boju na Batognicah pod Rdečim robom. Popravki v drugi brzojavki kažejo, da je pri prvi šlo za prvo poročilo o boju. To pa je moglo biti le isti dan boja. Italijanska praksa in ne samo praksa, temveč tudi dolžnost enot je bila, da so enote o spopadih poročale takoj. Zato smemo računati, da je brzojavka z dne 21. julija govorila o boju tistega dne. Po tem sklepanju je bil boj na Batognicah pod Rdečim robom 21. julija 1941.⁷⁶

Zelo velika škoda za naše zgodovinopisje je, da ni na razpolago širše italijansko poročilo o boju na Batognicah pod Rdečim robom. Mogli bi iz njega zvedeti, katere italijanske enote so zagotovo in natančno sodelovale v operacijah proti partizanom, koliko mož je bilo, kdo jim je poveljeval, kakšne načrte je imel, kaj je sodil o partizanih,

predvsem pa kaj je mislil o rezultatih. Še posebej bi bilo zanimivo zvedeti, koliko žrtev so imeli Italijani v teh bojih. O tem obstoje samo partizanski spominski viri. Ti pa imajo zelo različne podatke.⁷⁷ Dasi je med strokovnimi pisci navedel Stanko Petelin, da »je sovražnik imel vsaj sto mrtvih in ranjenih vojakov«,⁷⁸ je vendar nemo-goče navesti kakršnokoli konkretno številko, ki bi označevala italijanske žrtve v bojih na Batognicah pod Rdečim robom. Moremo si misliti, če primerjamo odnos partizanskih borcev do bojev na Batognicah z boji na Hlevniku (Kolovratu), da so italijanske žrtve neprimerno skromnejše od partizanskih navedb.⁷⁹

Glede partizanskih žrtev se viri dosti bolj ujemajo kakor glede italijanskih. Partizanski memoaristi omenjajo 4 mrtve in 6 ranjenih.⁸⁰ Italijanski vir jih le neznatno popravlja. Navaja 5 mrtvih, pri katerih dodaja besedo ugotovljenih (*accertati*), ne pove pa seveda, kako so jih ugotovili. Vir dodaja tudi, da so zaplenili 2 puški in zaprli 10 ljudi, ki so podpirali partizane.⁸¹ V tem primeru gre gotovo za civilne ljudi iz širšega področja.

V boju na Batognicah pod Rdečim robom je z vso svojo zavzetostjo sodeloval Jaka Avšič, namestnik komandanta glavnega štaba slovenske partizanske vojske. Spominski viri njegov delež priznavajo. Zdi se pa, da ga je najbolj dojel in razumel Puntar-Gubec. Tako Jaka Avšič ni samo sodeloval v posvetu štabnih funkcionarjev, marveč je za potek boja prispeval bistvene momente. Po Gubcu je bil Avšič tisti, ki je uredil borbeni razpored bataljona, da se je razdelil po četah na tri sektorje. Avšič je bil tisti, ki je že pred sovražno intervencijo odredil zasesti vse dominantne točke za lažji boj z napadavci. Tudi med samim bojem je držal svoj položaj na Peščenem vrhu, kakor je v spominih napisal Filip Pajnič. Tako je uspešno bojevanje gradnikovcev na Batognicah bilo rezultat tudi njegovega deleža v njem. Nedvomno mu gre vsa zahvala za uspešen razplet hudih bojev v visokih tolminskih hribih 21. julija 1943.

Po vojni je Jaka Avšič napisal največ in najboljše o bojih na Batognicah pod Rdečim robom. Res so to spomini in je v njih mnogo zabrisal ali povedal nejasno, tudi zmedeno. Toda svoje pojme o tistih bojih je v razgovoru z drugimi bistril, tako da so njegovi spomini o navedenih bojih v Planinskem vestniku 1958 še vedno najcelovitejša podoba dogajanja na Batognicah. Njihova vrednost se pokaže posebno ob primerjavi z drugimi, ki so tudi pisali o Batognicah.

Umik Gradnikove brigade z visokih tolminskih hribov ni bil dolgotrajen. Ko je minil razlog, zaradi katerega so odšli, je znova nastopil čas, da se vrnejo. Bataljon, ki se je iz preboja umaknil čez Sočo, se je z Matajurja zopet napotil nazaj, prebredel Sočo in prišel v Drežnico. Tam so borci zvedeli za Mussolinijev padec. V Drežnici so tudi zvedeli, da je na Polovniku že zbran velik del drugih gradnikovcev.⁸² Pri tem je šlo predvsem za tretji bataljon, ki se je pred italijansko hajko zadnji dan umaknil po Lepeni in nato čez Sočo v Plužno. Tam je po Greifovih spominil utrdil svoj organizacijski sestav. Po končani hajki pa je kmalu tudi prišel na Polovnik, kjer se je potem sestel z drugim bataljonom gradnikovcev. Na Polovnik pa je po Curkovem pisanju prišel naposled tudi prvi bataljon. Kajti po Curkovih besedah se je tam »brigada zopet v celoti uredila.«⁸³ Ne smemo pa si misliti, da je do popolne koncentracije prišlo že v trenutku Mussolinijevega padca. Do nje je prišlo šele več dni kasneje. Franc Curk je v svojih spominih v Borcu zapisal: »Čez dober teden se je vsa brigada sestala na področju Drežnice—Polovnik.«⁸⁴ Ne glede na to je pa Mussolinijev padec vplival na borce. Čutili so, da se je prelomilo nekaj važnega. Zato je njihovo življenje postalo polno pričakovanj o novem razvoju in novih dogodkih. Sovražnik pa jih v tem trenutno ni vznemirjal.

- ¹ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI/6, str. 317 in 322. Cit. Zbornik VI/6.
- ² Dopis štaba POZ pokrajinskemu komiteju 15. VII. 1943, fasc. 535/I-2.
- ³ Zbornik VI/6, str. 321.
- ⁴ Zbornik VI/6, str. 320.
- ⁵ Zbornik VI/6, str. 323.
- ⁶ Zbornik VI/6, str. 324.
- ⁷ Zbornik VI/6, str. 323.
- ⁸ Naredba v Zborniku VI/6, dok. št. 30, str. 71.
- ⁹ Spomini Franca Curka-Naceta.
- ¹⁰ Zbornik VI/6, str. 71.
- ¹¹ Albert Jakopič, ustni vir.
- ¹² a Pirjevčevi zapiski v arhivu ZZB, ki mi jih je dal na razpolago Stanko Petelin.
- ¹³ Dopis štaba POZ z dne 14. VII. 1943, Zbornik VI/6, str. 111.
- ¹⁴ Bračičevo pismo Ahacu 6. VII. 1943, fasc. 532/III-1.
- ¹⁵ Bračičevo pismo Ahacu 9. VII. 1943, fasc. 532/III-1.
- ¹⁶ Bračičevo pismo Ahacu 10. VII. 1943, fasc. 532/III-1.
- ¹⁷ Greifovi Spomini na partizanska leta v AIZDG.
- ¹⁸ Dopis komandanta POZ 15. VII. 1943, fasc. 535 I-2.
- ¹⁹ Filip Pajnič-Jaka, V Benečijo in nazaj, TV 15; 17. XII. 1969, št. 50 in 24. XII. 1969, št. 5—52.
- ²⁰ Zbornik VI/6, str. 110. Iz pisma ni videti, da bi se bil Pajnič do takrat že vrnil. Bolj govori za to, da je bil še na poti.
- ²¹ Jaka Avšič, ustni vir.
- ²² Ibidem.
- ²³ Zbornik VI/6, str. 110.
- ²⁴ Zbornik VI/6, str. 68.
- ²⁵ Rudi Greif, Spomini na partizanska leta, rokopis v AIZDG.
- ²⁶ Dopis 13. VII. 1947, fasc. 535 I.
- ²⁷ Pismo z dne 15. julija 1943, fasc. 532/III-1.
- ²⁸ Pismo komandanta POZ 15. VII. 1943, fasc. 535 I-2.
- ²⁹ Dopis PK 13. VII. 1943, fasc. 535 I-2.
- ³⁰ Dopis komandanta POZ, 15. VII. 1943, fasc. 535 I-2.
- ³¹ Questura di Trieste, N. 017870-Gab z dne 10. VII. 1943, provizorični fasc. 12.
- ³² Bračičevo pismo Ahacu 15. VII. 1943, fasc. 535/III-1.
- ³³ Tone Svetina, Borba Gradnikove brigade na Krnu, Planinski vestnik 1958, št. 4, str. 227. Cit. Avšič-Svetina, Planinski vestnik.
- ³⁴ Stanko Petelin, Gradnikova brigada, str. 51.
- ³⁵ Aldo Rasero, Alpini della Julia, Milano 1972, str. 412.
- ³⁶ Avšič-Svetina, Planinski vestnik 1958, št. 4, str. 228.
- ³⁷ Petelin, Gradnikova brigada str. 51 in Greifovi Spomini na partizanska leta.
- ³⁸ Petelin, Gradnikova brigada, str. 52.
- ³⁹ Avšič-Svetina, Planinski vestnik 1958, str. 228.
- ⁴⁰ Avšič-Svetina, Planinski vestnik 1958, str. 228—229.
- ⁴¹ Petelin, Gradnikova brigada, str. 53.
- ⁴² Gubec, Primorska v partizanski borbi, fasc. 214 II-21.
- ⁴³ Avšič-Svetina, Planinski vestnik 1958, str. 229—230.
- ⁴⁴ Filip Pajnič, V Benečijo in nazaj, TV 15, 24. XII. 1969, št. 51—52.
- ⁴⁵ Petelin, Gradnikova brigada, str. 53—54.
- ⁴⁶ M. D., Iz Kobarida na Krn, Ljudska pravica 22. VIII. 1956.
- ⁴⁷ Ivan Likar-Sočan, V borbah s premočnim sovražnikom, Slovenski Jadran 28. VIII. 1953, št. 35.
- ⁴⁸ Avšič-Svetina, Planinski vestnik 1958, str. 230.
- ⁴⁹ Alpini della Julia, str. 412.
- ⁵⁰ Ibidem, str. 412.
- ⁵¹ Avšič-Svetina, Planinski vestnik 1958, str. 230; Filip Pajnič, V Benečijo in nazaj TV 15, 1-I, 1970, št. 1.
- ⁵² Dragica Rome-Braniselj, Po poteh partizanskega marša pred dobrimi 20 leti, PTT zbornik 1964, št. 10, str. 440.
- ⁵³ Spomini Mire Bračičeve.
- ⁵⁴ Dragica Rome-Braniselj, Po poteh partizanskega marša pred dobrimi 20 leti, PTT zbornik 1964, št. 10, str. 440.
- ⁵⁵ Ivan Likar-Sočan, V borbah s premočnim sovražnikom, Slovenski Jadran, 28. VIII. 1943, št. 35.
- ⁵⁶ Borbe na Krnu, arhiv ZZB.
- ⁵⁷ Na Primorsko, arhiv ZZB; Spopad na Krnu, Borec 1967, št. 2, str. 150.
- ⁵⁸ Aldo Rasero, Alpini della Julia, str. 412.
- ⁵⁹ Just P., Spominska plošča na Krnu, Primorske novice 24. VII. 1956, št. 34. — Pisec članka pripoveduje, da sta dva partizana, ki nista vedela za umik drugih, zaostala v starih rovih. Naslednji dan sta skrita v rovu imela priložnost slišati, kako je italijanski poveljnik govoril s spoštovanjem o partizanih in jih italijanskim vojakom stavil za zgled.
- ⁶⁰ Knjigo izdal »Borec« 1963, str. 36.
- ⁶¹ Gradnikova brigada, str. 51.
- ⁶² Iz boja za svobodo Primorske, Koledar Osvobodilne fronte 1946, str. 152.
- ⁶³ III. SNOUB Ivana Gradnika, Prim. brigade, str. 19.
- ⁶⁴ ACK, fasc. 34.
- ⁶⁵ Fasc. 214.
- ⁶⁶ LdP, 22. VIII. 1956.
- ⁶⁷ Prim. novice 24. VIII. 1956, št. 34.
- ⁶⁸ Borec 1967, št. 2, str. 147.
- ⁶⁹ Borba Gradnikove brigade na Krnu, Planinski vestnik 1958, št. 4, str. 227—230.
- ⁷⁰ Ibidem.
- ⁷¹ TV 15, 24. XII. 1969, št. 51—52.

⁷¹ F. Curk, Spopad na Krnu, Borec 1967, št. 2, str. 149.

⁷² I. Likar, V borbah s premočnim sovražnikom, Slovenski Jadran 28. VIII. 1953, št. 35.

⁷³ Telescritto No. 03/429 z dne 26. VII. 1943, fasc. 1037 a.

⁷⁴ Ivan Likar uporablja edninsko obliko tega kraja — Batognica, toda krajevno ime je množinsko — Batognice! Informacija dr. Iva Juvančiča.

⁷⁵ Kronika Gradnikove brigade ga postavlja na 17. julij, Mira Bračičeva na 18. julij, M. D. na 19. julij, Jaka Avšič ga v prvem članku, ko je govoril o tem boju v Primorski borbi 1974, postavlja na 6. julij (J. A. Pred kapitulacijo Italije, Primorska borba, 20. IX. 1947), v drugem, ko je svoje spomine pripovedoval Tonetu Svetini, ga pa postavlja na 16. julij. Datum 16. julija navaja tudi knjiga Primorskih brigad, ko govori o Gradnikovi brigadi. Pisec razprave »Slovensko Primorje v osvobodilnem boju« v knjigi Slovensko Primorje in Istra je iz teh razlik napravil celo 2 bitki na Krnu, vendar je drugo postavil na 21. julij 1943 (Dr. Ivo Juvančič, Slovensko Primorje in Istra, Beograd 1953, str. 374.) Krajevna kronika o NOB v vasi Krn določa za te boje kar 3 dni, 16., 17. in 18. julija. Franc Curk-Nace navaja 17. julij, Puntar-Gubec v svojih spominih pa dneva sploh ne navaja, piše le meseca julija. Najdalj od vseh kronistov je šel Filip Pajnič, ki boj »na Krnu« datira 17. junija, torej en mesec prezgodaj. (Dela vseh tu navedenih avtorjev so citirana še na drugem mestu, tako da jih tu ni treba ponavljati. Navedel sem tu le tisto, česar prej še nisem citiral.)

⁷⁶ Zanimivo je, da je pisec članka »V počastitev rojstnega dne maršala Tita — tolminski alpinci prižgali kres na vrhu Krna« v Ljudski pravici 27. V. 1951, št. 123 skušal datirati boje na Krnu z naslednjimi besedami: »V dneh od 21. do 23. julija 1943 so naši partizani v ogorčenih borbah proti mnogostevilnim italijanskim alpinom, ki so iz smeri Drežnice prodirali na vrh, imeli v posesti sam vrh, vzhodni greben, Krnsko sedlo in zapadni greben Batognic in končno sovražnika z velikimi izgubami vrgli nazaj proti Kozjaku«. Glede na brzojavko 8. armade je datum kot celota postavljen nekoliko prepozno, vendar je značilno, da je članek sploh postavil tudi kasnejši datum, kakor ga navajajo drugi.

⁷⁷ Kronika Gradnikove brigade navaja na italijanski strani 120 mrtvih in 150 ranjenih (Kronika v arhivu IZDG). Dušan Pirjevec je v Koledarju Osvobodilne fronte za 1946 navedel, da je »v tej bitki padlo preko 150 Italijanov«, mrtvih in ranjenih ne razločuje. Mira Bračičeva omenja 120 mrtvih. Ivan Ličan navaja nad 100 mrtvih in ranjenih. M. D. je v svojem članku v Ljudski pravici 1956 zapisal celo, da je padlo nad 300 Italijanov, mnogo pa je bilo ranjenih. Vseh navedenih števil se nedvomno drži bujna fantazija.

⁷⁸ Gradnikova brigada, str. 55.

⁷⁹ Zanimivi so podatki, ki jih o italijanskih žrtvah navaja Aldo Rasero, avtor knjige o alpincah. Enote, ki so sodelovale v bojih na Batognicah pod Rdečim robom, so pripadale 103. polku alpincev. Nato pa avtor pravi: »... in questo ciclo di operazioni perde in combattimento 4 ufficiali e 31 alpini caduti e 6 ufficiali e 65 alpini feriti«. Ob takem pansju je zaradi besed »v tem ciklu operacij« težko reči, da bi se navedene žrtve nanašale samo na »Krn«; verjetno je v ciklu zajetih več bojev, ki jih pa avtor sicer ne definira na tem mestu. Toda tudi za primer, da bi se številke resnično nanašale samo na »Krn«, moramo ob njih reči, da so vendarle znatno manjše, kakor jih navajajo partizanski memoaristi. Aldo Rasero je v poročilu o boju na »Krmu« napisal še eno dejstvo. Spopad je datiral 27. julija. Ta zapis je pa očitna pomota. Verjetno se mu je namesto 21 zapisalo 27, kar bi naj bil le lapsus. Kajti za datiranje moramo upoštevati brzojavke 8. armadi (fasc. 1037 a), kakor smo jih navedli. Te pa so drugačne, kakor piše Aldo Rasero.

⁸⁰ Ivan Ličan-Sočan, Slovenski Jadran 28. VIII. 1943, št. 35; — Dušan Pirjevec, Koledar Osvobodilne fronte za 1946, str. 152; — Stanko Petelin, Gradnikova brigada, str. 54—55.

⁸¹ Brzojavka 8. armade, No. 03/429 z dne 26. VII. 1943, fasc. 1037 a.

⁸² Franc Curk-Nace, Na Primorsko, arhiv ZZB.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Spopad na Krnu, Borec 1967, št. 2, str. 150.

Marjan Žnidarič

Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske

Nadaljevanje in konec

Tudi napad, ki so ga zavezniška letala izvedla dan prej, je v Celju povzročil precejšnjo škodo. Že nekaj pred enajsto uro dopoldne je bil napaden železniški most in kolodvor, zadnje bombe tega dne pa so padle nekaj po petnajsti uri. V napadu je sodelovalo okrog 20 zavezniških letal. Železniški most je ostal nepoškodovan, pač pa je okrog 30 bomb popolnoma porušilo 2 in poškodovalo 15 hiš. Zadeta je bila tudi železniška postaja in nekaj tračnic, kar je povzročilo prekinitev prometa. Človeških žrtev ni bilo.

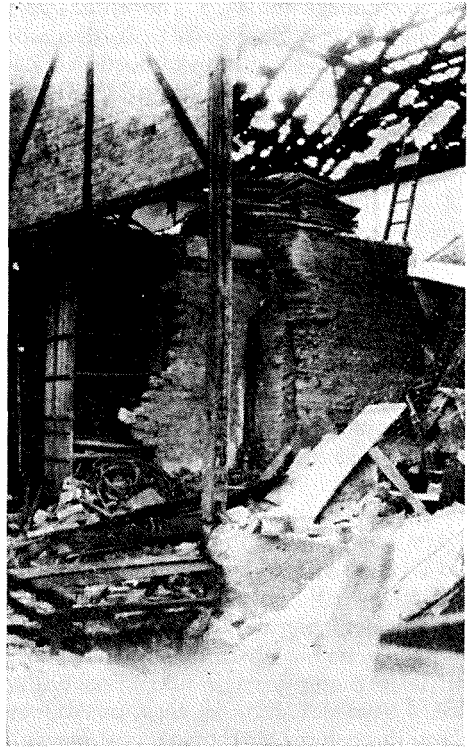
Ostali napadi na Celje so bili manjši, so pa vseeno terjali precej človeških življenj. Celje je bilo prvič napadeno 10. novembra 1944, vendar večje škode ni bilo. Drugič je bilo Celje napadeno 4. januarja 1945, ko so bile poškodovane 4 stanovanjske hiše in 2 baraki. Podoben je bil tudi napad na železniško postajo 18. januarja. Precej težje posledice je imel napad 23. januarja, ko je 14 ameriških lovskih letal tipa Mustang v dveh valovih vrglo na območje železniškega mostu 54 srednjih rušilnih bomb, ki so ubile 4 ljudi, 5 pa ranile. Poškodovanih je bilo 47 stanovanjskih hiš. Napadi 1. februarja, 7. februarja, 8. februarja, 12. februarja, 21. februarja, 4. marca, 9. marca, 12. marca, 18. marca in 5. aprila 1945 so bili po obsegu manjši. Terjali so življenje 10 ljudi, 11 pa je bilo ranjenih. 23 letal je poleg obstreljevanja odvrгло tudi 68 bomb, ki so popolnoma porušile 2, poškodovale pa 64 hiš. Poškodovana je bila tudi ena lokomotiva ter več železniških tirov in telefonskih naprav.

Enega najtežjih bombnih napadov v okrožju Celje so zavezniška letala izvedla 28. decembra 1944 na Velenje. Sedem ameriških dvomotornih bombnikov je vrglo na rudnik in elektrarno 30 srednjih rušilnih bomb, ki so povzročile za 61 200 RM škode. Bombe so onesposobile izvozni stroj v rudniku, elektro delavnico, skladišče materiala, zgradbo reševalne in gasilske čete, rudniško šolo ter vojaške barake. Poškodovana je bila tudi zgradba rudniške direkcije. Do konca januarja 1945 je bil onemogočen izvoz premoga iz jame. Bombe so ubile 32 oseb, 30 pa težko poškodovale. Hudo prizadeta je bila prva četa bataljona deželnih strelcev, ki je bila v postojanki pri rudniku. Ubitih je bilo 9 vojakov, 13 pa ranjenih. Več ranjenih vojakov je umrlo ob prevozu v bolnišnico. Ubit je bil tudi obratni zaščitnik. Druge žrtve so bili delavci

in uslužbenci rudnika. Med 24 civilisti, ki so jih ubile bombe, je bilo precej Nemcev. Nacisti so skušali zavezniška bombardiranja izrabiti pri svoji propagandi proti osvobodilnemu gibanju. V celjskem okrožju so izdali letak »Stajerski možje in žene — pomnite«, s katerim so trdili, da je bombardiranje zakrivilo komunistično vodstvo Osvobodilne fronte.

Kratka kronologija ostalih zračnih napadov na območju okrožja Celje je takšno: 19. marca 1944 je bilo med zračno bitko blizu Loke pri Žusmu odvrženih 30 bomb, 6. aprila je bil napaden transportni vlak pri Šentjurju, 24. maja so bile v sili odvržene bombe nad Šoštanjem in Rimskimi Toplicami, 29. maja sta bili napadeni železniški postaji Štore in Šentjur, 16. novembra Laško, 17. novembra je bilo vrženih več bomb med Zavodnjami in Šoštanjem, 20. novembra je 12 letal napadlo železniški most prek Savinje pri Tremarju blizu Laškega. Istega dne je bil izveden na omenjeni most še en napad. 27. decembra je bilo blizu Braslovč v sili odvrženih nekaj bomb, 31. decembra je bil napaden transportni vlak v Grobelnem in istočasno poškodovana lokomotiva v Šentjurju, 4. januarja 1945 je bil napaden tovorni vlak v Štorah, 5. januarja napadeno Laško, istega dne Šentjur, 18. januarja tovorni vlak v Rimskih Toplicah, 20. januarja proga med Rogaško Slatino in Podplatom, 30. januarja transportni vlak med Ponikvo in Lipoglavom, 1. februarja železniška postaja Trlično, 2. februarja železniški most pri Laškem, 1. februarja železniška postaja v Rogaški Slatini, 7. februarja zopet Laško in istega dne vojaški transportni vlak pri Lipoglavu, 12. februarja lokomotiva med Ponikvo in Lipoglavom, 10. februarja ponovno Laško, 21. februarja so bile odvržene bombe na cesti med Braslovčami in Gotovljami, 12. februarja napaden vojaški transportni vlak v Štorah, 5. marca ponovno napad na Laško, 8. marca na potniški vlak med Celjem in Laškim, istega dne na železniško postajo Rimske Toplice ter na vojaški transportni vlak med Celjem in Žalcem, 10. marca na potniški vlak v Laškem, 11. marca na lokomotivo pri Štorah, 12. marca napad na progo pri Grobelnem, 14. marca na železniško postajo Laško, istega dne na potniški vlak med Šentjurjem in Grobelnim, 18. marca na železniško progo med Šentjurjem in Grobelnim, 22. marca je bil napaden predor pri Lipoglavu, 2. aprila vojaški transportni vlak pri Ponikvi, 3. aprila ponovno Laško, istega dne Velenje ter potniški vlak pri Ponikvi, 5. aprila je bilo Laško napadeno že devetič, 6. aprila so padle bombe v gozdu pri Teharju. V teh napadih je poleg obstreljevanja 143 letal odrglo tudi 271 bomb, ki so popolnoma porušile 11 zgradb, 36 poslopij težje poškodovale, še več pa je bilo lažje poškodovanih. Življenje je izgubilo 38 ljudi, 171 pa je bilo ranjenih. Za vožnjo onesposobljenih je bilo 17 lokomotiv in uničenih 18 vagonov. Razen tega je bil popolnoma porušen železniški most pri Laškem, predor in bunker pri Lipoglavu ter na mnogih mestih poškodovana železniška proga. Tudi na območju okrožja Celje je bilo sestreljenih nekaj letal. 24. maja 1944 je blizu Šoštanja strmoglavil štirimotorni ameriški bombnik. 19. marca 1944 je bilo blizu Polzele sestreljeno zavezniško letalo z desetimi člani posadke. (8 se jih je smrtno ponesrečilo). Istega dne je strmoglavilo še eno letalo na območju občine Šoštanj, nemški orožniki so zajeli 9 članov posadke. Tretje letalo je strmoglavilo in zgorelo na območju Travnika. 19. marca so bili sestreljeni tudi 4 nemški lovci (v Tremarju pri Laškem, blizu Rečice ob Savinji, v Slivnici pri Celju in v Stranjah pri Sevnici).

Na območju okrožja Trbovlje so zavezniška letala izvedla 39 zračnih napadov, večinoma manjših. Med večje bi lahko šteli bombardiranje Zidanega mosta, Zagorja ob Savi in Trbovlja 3. januarja, Zidanega mosta 4. januarja ter Trbovlja 13. aprila 1945. Cilj napada 34 letal na Zidani most 3. januarja ob pol enih popoldne je bila železniška postaja. 200 bomb je napravilo precejšnjo škodo, saj sta bili 2 hiši popolnoma porušeni, 2 težko poškodovani, zgorel je poštni vagon potniškega vlaka, razen tega je bila ena oseba mrtva, sedem pa ranjenih. Malo pozneje je 14 zavezniških

Glavna cilja bombnega napada zavezniškega letalstva na Velenje 28. decembra 1944 sta bila elektrarna in rudnik

letal napadlo železniško postajo in cementarno v Trbovljah. 13 lahkih rušilnih bomb je ubilo 5 ljudi, 5 pa ranilo. 3 hiše so bile srednje, 10 pa lažje poškodovanih. Istega dne med 13.15 in 13.20 so tri zavezniška letala napadla železniško postajo v Zagorju ob Savi. 50 bomb je zahtevalo tri smrtne žrtve in sedem ranjenih. Težje poškodovano je bilo še eno gostinsko poslopje, stanovanjska hiša ter pisarniški prostori tovarne apna, ki je bila last družbe Energieversorgung Süddesteiermark.

Že naslednji dan je Zidani most znova doživel močan letalski napad, v katerem je 27 zavezniških letal odvrгло na železniško postajo in most kar 130 rušilnih bomb. Pri tem je izgubila življenje ena oseba, devet pa je bilo ranjenih. Poškodovano je bilo poslopje orožniške postaje, cementarna, tovarna postaja, 4 vagoni ter severni most (južni je bil že prej porušen). Poškodovan je bil tudi bolniški vlak, ki je v času napada pripeljal iz zagrebške smeri. 19. marca je 9 lovskih bombnikov vrglo na Dol pri Hrastniku 70 bomb, ki so štiri osebe ubile in sedem ranile. Poškodovanih je bilo 17 stanovanjskih hiš, 5 gospodarskih poslopij, gostiln, mlin, otroški vrtec, farna cerkev, šola ter električna in telefonska napeljava.

Med težje napade štejemo tudi napad na Trbovlje 13. aprila 1945, ko je izgubilo življenje kar 14 ljudi. Tokrat je 6 letal vrglo 46 bomb. 20 ljudi je ostalo brez strehe, saj je bilo več hiš močno poškodovanih, zadeto pa je bilo tudi šolsko poslopje, ki ga je uporabljala nemška vojska.

Ostalih 40 zračnih napadov v okrožju Trbovlje se je zvrstilo takole: 29. maja 1944 je bil napaden vlak med Loko in Zidanim mostom. 3. novembra potniški vlak na postaji Radeče, 10. novembra železniška postaja v Zidanem mostu, istega dne napadena še tovorni vlak v Loki pri Zidanem mostu ter vojaški transportni vlak pri Bregu

blizu Zidanega mosta, 17. novembra železniška postaja Radeče, 17. in 18. novembra Zidani most (večja napada!), 28. decembra zopet železniška postaja v Zidanem mostu, 7. februarja 1945 železniška postaja v Zagorju ob Savi, 16. februarja so padle bombe med Hrastnikom in Dolom pri Hrastniku, 25. februarja je bil napaden tovorni vlak med Zidanim mostom in Hrastnikom, istega dne Breg pri Zidanem mostu, dan pozneje vlak pri Trbovljah, Toplice pri Zagorju, proga med Trbovljami in Zagorjem ter vlak med Zagorjem in Savo, 8. marca železniška postaja Trbovlje, 10. marca vojaški transportni in potniški vlak pri Zidanem mostu, 19. marca železniška postaja Trbovlje, istega dne železniška postaja Zagorje ob Savi, 22. marca ponovno Breg pri Zidanem mostu, Šentjur pri Hrastniku in železniška proga pri Trbovljah, 23. marca železniška postaja Trbovlje, 24. marca vlak med Zidanim mostom in Rimskimi Toplicami, 31. marca železniška postaja Zagorje ob Savi, 1. aprila železniška proga pri Hrastniku ter vojaška kolona med Zidanim mostom in Radečami, 3. aprila železniška postaja v Trbovljah, 5. aprila tovarna postaja Zidani most, 9. aprila kurilnica v Zidanem mostu, 17. aprila vojaški transportni vlak med Trbovljami in Hrastnikom, separacija podjetja Energieversorgung Südsteiermark v Trbovljah, vojaški transportni in sanitetni vlak med Zidanim mostom in Radečami in vojaški tovorni avtomobil pri Radečah, 18. aprila vojaški transportni vlak med Radečami in Loko pri Zidanem mostu, 21. aprila Breg pri Zidanem mostu ter 23. aprila obstreljevanje nemške vojaške kolone južno od Radeč.

V navedenih 40 letalskih napadih so zavezniška in letala narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije povzročila nemškemu okupatorju občutno škodo. 164 letal je na obravnavanem območju odvrгло 287 bomb, poleg tega pa so letala v večini primerov napadala tudi z obstreljevanjem v nizkem letu. Življenje je izgubilo 34 ljudi, težje ali lažje ranjenih pa je bilo 85 oseb. Popolnoma porušenih je bilo 21 stanovanjskih hiš, 8 skednjevi, mlin in žaga, poškodovanih je bilo 117 stanovanjskih hiš, 19 gospodarskih poslopij, 3 trgovine, gostilna, mlin in cerkev. Veliko škode je bilo tudi na železnici, saj je bilo onesposobljenih 11 lokomotiv, uničenih 9 in poškodovanih 28 vagonov, da o poškodbah prog in železniških naprav ter postajnih in drugih železniških poslopij sploh ne govorimo. Ker so bile cilj napadov večkrat tudi vojaške kolone, so bili uničeni tudi 4 nemški tovarnjaki. Med ubitimi gre v precejšnji meri za vojaške osebe in manj za civilno prebivalstvo.

Poleg Maribora daleč najbolj prizadet predel na slovenskem Štajerskem zaradi bombnih napadov je bila železniška proga med Sevnico in Dobovo ter večji kraji ob njej. Na tem delu proge so zavezniška letala in letala narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije izvedla v letih 1944 in 1945 kar 136 zračnih napadov. V letu 1944 je bilo izvedenih 44 napadov, od januarja do 5. maja 1945, ko je bil obstreljevan delavski vlak pri Orehovem blizu Sevnice (to je zadnji zračni napad na slovenskem Štajerskem sploh), pa 92 napadov. To pomeni, da so zavezniška letala leta 1945 to — za nemškega okupatorja strateško izredno pomembno — prometnico tolkla skoraj vsak dan. Iz ohranjenih dokumentov je moč izluščiti tudi vzrok, zakaj je bil ravno ta odsek proge tako pogosto napadan. Proga med Zidanim mostom in Dobovo je bila prav gotovo močno izpostavljena, kajti tekla je ob skrajni meji nemškega rajha, v njenem zaledju pa je bilo tudi zelo močno osvobodilno gibanje. Na zavezniško odločitev, da to območje tako pogosto bombardirajo, je verjetno v precejšnji meri vplivalo tudi dejstvo, da je v Brežiško-krški kotlini živel a močna nemška kolonija, ki se je tu naselila po letu 1941.

Prvi napad na območju okrožja Brežice je bil izveden na Mihalovec pri Dobovi 24. maja 1944. 40 bomb je terjalo eno smrtno žrtev, štiri ranjene, porušilo 2 hiši, 5 gospodarskih poslopij in 2 hiši težko poškodovalo. Drugi val napadov je sledil 29. maja, ko so zavezniška letala skoraj istočasno obstreljevala vlak v Brežicah, napadla

dva tovorna vlaka na progi med Brežicami in Dobovo, napadla tovorni vlak pri Blanci, zažgala vlak na postaji v Sevnici ter obstreljevala vojaški transportni vlak na progi med Blanco in Sevnico. Tega dne so zavezniška letala povzročila nemškemu okupatorju precejšnjo materialno škodo (uničena ena lokomotiva, vlak s strelivom, zgoreli hiša in baraka, poškodovanih več vagonov), poleg tega pa je bilo tudi precej mrtvih in ranjenih (predvsem nemških vojakov na transportnem vlaku in železničarjev). 6. junija je sledil nov napad, ki ga je izvedlo sicer samo eno letalo, vendar je bila povzročena ogromna škoda. Napaden je namreč bil transportni vlak z bencinskimi cisternami. Močne eksplozije in požar so uničili 35 vagonov, 2 vagona močno poškodovali, prav tako 8 hiš in železniško progo ter ubili dve, ranili pa 14 oseb (zopet pretežno vojake). Od junija do oktobra 1944 novih zračnih napadov na tem območju ni bilo.

12. oktobra so tri lovska letala napadla vlak pri Dobovi. Poškodovani sta bili dve osebi in onesposobljena lokomotiva. Zopet je sledilo tritedensko zatišje do 1. novembra, ko je bila blizu Mihalovca pri Dobovi vržena bomba, ki je poškodovala stanovanjsko hišo. Od 1. novembra do konca leta 1944 se je zvrstilo še 35 napadov: 3. novembra je bilo napadeno letališče v Cerkljah in istočasno železniški postaji v Dobovi in Krškem, naslednji dan je bila znova napadena železniška postaja v Dobovi, istočasno pa tudi postaja v Sevnici. 6. novembra je bila napadena železniška postaja v Brežicah, naslednji dan pa v Dobovi, Krškem in v Blanci, 10. novembra je bila napadena proga med Sevnico in Blanco ter železniška postaja v Sevnici, 12. novembra so zavezniška letala napadla tovorni vlak pri vstopnem signalu pred postajo Dobova in vlak na progi pri Krškem. Istega dne je bila napadena tudi železniška postaja Blanca, 16. novembra transportni vlak na postaji Krško, vlak na progi pri Blanci ter železniška postaja v Sevnici, 18. novembra transportni vlak med Krškim in Brestanico ter železniške postaje Dobova, Blanca in Sevnica, naslednji dan zopet železniški postaji Blanca in Sevnica, 20. novembra železniška postaja v Dobovi, 22. novembra ponovno železniška postaja v Dobovi, 11. decembra je sledil napad na tovorna vlaka v Krškem in pri Sevnici, na železniško postajo v Dobovi ter na vlak na progi med Brežicami in Dobovo. Zadnji napadi v letu 1944 so bili izvedeni 25. decembra, ko so zavezniška letala sistematično obstreljevala železniške postaje v Dobovi, Brežicah, Krškem in v Brestanici ter nemški vlak pri Blanci. Istega dne je bilo napadeno tudi letališče v Cerkljah. V teh napadih je izgubilo življenje 17 ljudi, 65 je bilo ranjenih, okrog 150 letal je odvrгло 68 bomb, porušene so bile 4 hiše, poškodovanih pa 62. Uničenih in poškodovanih je bilo 22 vagonov ter za vožnjo onesposobljenih 25 lokomotiv. Občutna gmotna škoda je bila tudi na ostalih železniških napravah, poškodovanih pa je bilo tudi precej nemških letal na letališču v Cerkljah.

Leta 1944 je nemško protiletalsko topništvo na tem območju še dokaj uspešno odbijalo napade (npr. ob napadu na Dobovo 7. novembra, ko so se ameriški lovci zaradi gostega ognja nemškega protiletalskega topništva morali umakniti, ali ob napadu na letališče v Cerkljah, ko je bil ameriški lovec tipa Mustang celo sestreljen), v zadnjih mesecih vojne pa je bil ta odpor skoraj neznaten.

Napadi zavezniških letal in letal narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije so se v letu 1945 začeli že 1. januarja z napadom petih letal na železniško postajo v Sevnici. Razen težko zadete lokomotive druge škode ni bilo. Ostalih 91 napadov v letu 1945 si je sledilo takole: 3. januarja napad na vlak pri vstopnem signalu pred postajo Blanca in 1 km vzhodno od postaje Brestanica ter na železniški postaji Dobova in Sevnica, 4. januarja napad na železniško postajo v Sevnici, 12. januarja napad na Sevnico, Krško in Brestanico, 18. januarja istočasni napadi na železniške postaje v Krškem, Brestanici in v Sevnici. 19. januarja napad na železniško postajo v Dobovi, 23. januarja na železniško postajo Brežice, 26. januarja istočasni napadi na postajah

v Dobovi, Brežicah in v Krškem, 30. januarja ponovno istočasno napadi na postaje Dobova, Krško, Blanca in Sevnica (pri Blanci napaden tudi potniški vlak), 31. januarja napadi na lokomotivo v Dobovi, na sanitetni vlak v Brežicah in železniško postajo v Sevnici, 1. februarja na železniški postaji Dobova in Sevnica ter na potniški vlak blizu Starega gradu pri Krškem, 2. februarja na lokomotivo med Brežicami in Dobovo, na železniško postajo v Brežicah, na tovorni vlak pri Krškem in na osebni vlak na postaji Blanca. 7. februarja napadi na železniški postaji Sevnica in Krško, na potniški vlak pri Blanci, bombe pa so padle tudi med Dobovo in Gaberjem ter na zaselek Zdole pri Presladolu, 8. februarja na most čez Sotlo pri Rigonci, na sanitetni vlak pri Brežicah in na železniško postajo v Sevnici, 12. februarja napad na tovorni vlak na brežiški železniški postaji, 13. februarja bombni napad na območju Mrzle vasi in Žejna pri Brežicah, 14. februarja napada na železniško postajo v Sevnici in na Veliko vas pri Krškem (napad namenjen letališču v Cerkljah), 19. februarja bombna napada na Raztes in Dunaj pri Krškem, 20. februarja na oklopni in vojaški transportni vlak v Sevnici, 25. februarja bombni napad na Dobovo (velik!), 26. februarja napadi na progo Krško—Sevnica, na transportni vlak (cisterne bencina) pri Sevnici in na sanitetni vlak pri vstopnem signalu pred postajo Krško, 27. februarja napad na postajo v Dobovi, 28. februarja na sanitetni vlak v Sevnici in na rudniške objekte v Senovem, 4. marca bombni napad pri Podsredi, 6. marca napadi na železniške postaje Dobova, Brežice, Brestanica in Krško, 8. marca na progo blizu Rigonce pri Dobovi ter pri Boštanju, 10. marca bombni napad na Krško, 14. marca napad na potniški vlak pri Orehovem, 19. marca na železniško postajo v Sevnici, 20. marca težka bombna napada na Dobovo, Brežice in okolico, 21. marca napada na postajo v Dobovi ter na tovorni vlak med Blanco in Brestanico, 22. marca na železniško postajo Brežice in na potniški vlak pri Rekštajnu, 24. marca velika bombna napada na Dobovo in Brežice, 29. marca napad na tovorni vlak na postaji Blanca, 1. aprila na železniško postajo v Sevnici, 2. aprila na vojaški transportni vlak v Blanci in na avtomobilsko kolono v Veliki dolini pri Brežicah, 3. aprila napadeni cesti Boštanj—Radeče in Krško—Brestanica, 4. aprila napad na premogovnik družbe Energieversorgung Südsteiermark v Senovem, 6. aprila ponovno napad na rudnik Senovo, 9. aprila na železniško postajo v Sevnici ter na vojaški transportni vlak pri Boštanju, 17. aprila na vojaški tovorni avtomobil in na železniško postajo Dobova, 18. aprila napada na Dobovo in na potniški vlak pri Brežicah, 21. aprila na vojaški transportni vlak blizu postaje Blanca, na delavski vlak pri Brežicah in na protiletalsko topniško gnezdo severno od železniške postaje v Sevnici, 23. aprila na vojaški transportni in potniški vlak pri Brežicah, 27. aprila ponovno napad na vojaški transportni vlak na brežiški železniški postaji ter 5. maja ob 8.10 napad na delavski vlak blizu Orehovega pri Sevnici.

Skupna značilnost vseh navedenih napadov je, da so zavezniška letala iskala zlasti vojaške cilje (transportni vlaki, avtomobilske kolone in pod.) in skušala popolnoma onesposobiti železniško progo in naprave na njej. Kljub ogromni materialni škodi in velikim izgubam, zlasti železničarskega kadra, je nemškemu okupatorju z velikimi naporii vse do zadnjega uspevalo vzdrževati prometno zvezo med balkanskim bojiščem in zaledjem v nemškem rajhu. Skoraj vsi zračni napadi v okrožju Brežice so bili izvedeni kot napadi na pomožne cilje oziroma gre v glavnem za napade majhnih skupin lovcev in lovskih bombnikov, ki so svoje cilje v nizkem letu obstreljevali z mitralješkim ognjem. Letala so se le redko posluževala pravih bombnih napadov. Največji bombni napad na tem območju so izvedli ameriški bombniki tipa B-24 Liberator 24. marca 1945, ko so v dveh valovih močno bombardirali Dobovo. 30 letal je med 20.15 in 20.27 vrglo na Dobovo in okoliška naselja Gaberje, Veliki Obrež in Loč 200 srednjih in lahkih rušilnih bomb, 1500 zažigalnih in 5 svetilnih bomb. Življenje

je izgubilo kar 48 ljudi (med njimi 31 vojakov), ranjenih pa je bilo 28. Ogromna je bila materialna škoda. Zgorelo je 8 vagonov, železniška baraka, skladišče, težko poškodovanih je bilo 15 vagonov, skladiščno poslopje, pet železniških tirov ter pretrgani telefonski in električni vodi. Dva dni je bil prekinjen železniški promet. Popolnoma porušenih je bilo 21 stanovanjskih hiš, 16 gospodarskih poslopij, kapela, 4 stanovanjske hiše in 7 gospodarskih poslopij pa je zgorelo. Težko poškodovanih je bilo 32 stanovanjskih hiš in 11 gospodarskih poslopij, 31 stanovanjskih hiš in 13 gospodarskih poslopij pa je bilo lažje poškodovanih. Pobito in ranjeno je bilo tudi veliko živine. V istem času je 12 bomb padlo zahodno ob Brežic in poškodovalo 35 hiš.

Težak udarec je prizadel Dobovo že štiri dni prej, ko je 20. marca 36 zavezniških bombnikov med 15 in 15.30 popoldne vrglo na železniško postajo v Dobovi in na položaje protiletalskega topništva 150 srednjih in 400 lahkih rušilnih bomb. Ubitih je bilo sedem ljudi, 17 pa ranjenih. Močno poškodovana je bila železniška proga, uničeni 4 vagoni, 15 pa težje in 9 lažje poškodovanih. Popolnoma porušeni sta bili dve stanovanjski hiši, lažje poškodovanih pa 12 in eno gospodarsko poslopje. Precejšnje poškodbe so utrpeli: železniška baraka, vojaška baraka, občinski urad, transformatorska postaja ter dve gospodarski poslopiji. Bombe so uničile eno topniško gnezdo in eno lokomotivo, pretrgane pa so bile tudi telefonske zveze ter električni vodi. Približno v istem času je 20 ameriških bombnikov vrglo 200 do 300 lahkih rušilnih bomb na položaje nemškega protiletalskega topništva v okolici Brežic. Ubitih je bilo šest ljudi (pet vojakov), 19 pa ranjenih. Zgorelo je tudi gospodarsko poslopje, medtem ko so bile tri stanovanjske hiše le lažje poškodovane.

Št.	Mesta in okrožja	Napadi	Letala	Bombe	Mrtvi	Ranjeni	Porušene hiše*	Poškodovane hiše*
1	Maribor	28	1518	15 795	482	352	466	1834
2	Ptuj	9	136	481	23	106	30	396
3	Celje	16	81	313	53	57	26	249
4	Okrožje Ljutomer	11	58	334	1	12	—	67
5	Okrožje Ptuj	35	778	994	39	62	25	103
6	Okrožje Mbr. — podež.	68	137	187	32	77	9	43
7	Okrožje Celje	40	150	331	70	201	11	95
8	Okrožje Trbovlje	46	257	796	62	120	23	185
9	Okrožje Brežice	136	545	3 006	157	400	82	421
Skupaj		389	3660	22 237	919	1387	672	3393

* V tabeli niso vštete številne porušene in poškodovane javne zgradbe (uradi, šole, tovarne itd.) ter železniška poslopja.

Škoda, ki jo je nemški okupator utrpel v ostalih 87 zračnih napadih leta 1945, je bila prav tako zelo velika. Preko 300 letal je odvrгло 330 bomb, pri čemer je izgubilo življenje 76 ljudi, 251 pa je bilo ranjenih. Med žrtvami je bilo največ vojaških oseb, saj so zavezniška letala izvedla nekaj močnih napadov na nemške vojaške transportne vlake, ki so bili namenjeni na balkansko bojišče oziroma so se proti koncu vojne z njega vračali. Porušenih je bilo 11 stanovanjskih hiš, poškodovanih pa kar 178. Prav tako porušenih je bilo 12 gospodarskih poslopij in 25 poškodovanih. Razen tega so bile porušene ali poškodovane še nekatere druge zgradbe, tako npr. vse železniške postaje med Sevnico in hrvatsko mejo, bolnišnica v Krškem, železničarska šola

v Krškem, železniški most, dve cerkvi, šola, dve gostilni, žaga, mlin, rudniške naprave v Senovem itd. Velikokrat so bile poškodovane in onespособljene ceste, zlasti pa železniška proga (zaradi pretrganih tirov je bil promet kar 21-krat prekinjen), pretrgani telefonski in električni vodi, poškodovanih in za vožnjo onespособljenih 36 lokomotiv, uničenih 30 vagonov ter preko 120 poškodovanih, da o manjši škodi na nekaterih drugih objektih in napravah sploh ne govorimo.

Skupna bilanca zračnih napadov na območju okupirane Spodnje Štajerske v letih 1944/1945 je bila zares katastrofalna. Tabela na prejšnji strani kaže le del škode in posledic, ki so jih povzročili bombni napadi na obravnavanem območju.

Pri objektivnem prikazovanju obdobja 1941—1945 na slovenskem Štajerskem ne moremo mimo ocene tako imenovane tretje dimenzije vojne. Zavezniška letala so na tem koščku okupirane Evrope skupno z letalstvom in enotami narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije prizadejale nemškemu okupatorju ogromno materialno škodo in mu povzročile precejšnje izgube tudi v živi sili, kar je bil pomemben prispevek k skupni zmagi nad fašizmom v svetu. Še večji je bil psihološki učinek zračnih napadov. Res je, da je pri tem veliko trpelo tudi slovensko prebivalstvo, ki je celilo rane, prizadejane po bombnih napadih še dolga leta po vojni, vendar je skoraj vsakodnevno vznemirjanje nasprotnika ter načrtno uničevanje njegovih strateških objektov prepričalo ljudi v pojemajočo moč okupatorja in hkrati krepilo njihovo vero v končni uspeh.

Mislim, da ni odveč, če na koncu pogledamo, kaj pravi o vojni v zraku mednarodno vojno pravo. Po njegovih klasičnih pravilih je namreč dovoljeno bombardirati samo vojaške cilje, kajti 25. člen IV. haaške konvencije strogo prepoveduje napadati in bombardirati nebranjena mesta, vasi, naselja in poslopja. Pravila haaške konvencije še zlasti prepovedujejo bombardiranje objektov, ki služijo zdravstvenim in verskim namenom ali so posebne umetniške vrednosti. Strateška bombardiranja v drugi svetovni vojni pa so vse te norme brezobzirno kršila, saj je bilo civilno prebivalstvo ponekod podvrženo strahotnim bombnim napadom, ki so terjali ogromne človeške žrtve in neprecenljivo materialno škodo. Nevzdržne so tudi trditve, da so v vojni v zraku dovoljena določena odstopanja od splošnih pravil mednarodnega prava in da je treba prikazati bombardiranje civilnega prebivalstva kot specifičnost vojnega prava. Nobenega dvoma ni, da teroristična bombardiranja sodijo med težke vojne zločine, ki so v pretekli vojni dosegli ogromne razsežnosti in prizadeli veliko gorja tudi našemu območju.

Janez Kajzer

Življenje Slovencev v svobodi

»Nočemo monarhije!«

V drugi polovici avgusta 1945 je ljudstvo po vsej Sloveniji in Jugoslaviji na zborih in sestankih zahtevalo republikansko ureditev domovine ter obsojalo kralja Petra II. in njegovo kliko. Citirajmo nekaj resolucij:

Mariborčani: Odločno obsojamo poskuse reakcije z izdajalskim Petrom II. Karadjordjevićem na čelu, ki s svojo nesramno izjavo poskuša razbiti v borbi porojeno in s težkimi žrtvami priborjeno bratstvo jugoslovanskih narodov. Nočemo povratka starega, krivičnega političnega sistema.

Delavstvo pivovarne Union v Ljubljani: Izjavljamo svojo enodušno zahtevo, da damo naši državi tisto obliko, ki je od vseh ljudskih množic srčno zaželena, to je, da postane naša država republika.

Sv. Rok ob Sotli: Nočemo monarhije!

Skupina ameriških, angleških, kanadskih, sovjetskih in češkoslovaških časopisnih in radijskih dopisnikov se je napotila v Jugoslavijo, da bi se prepričala, ali ljudstvo zares noče kralja. Obiskali so tudi Žužemberk na Dolenjskem.

Neki tuji novinar je Žužemberčane vprašal: »Kdo izmed vas je med vojno izgubil najbližje sorodnike. Prosimo, dvignite roke.«

Takoj se je dvignil cel gozd rok.

»Kje živite sedaj?«

»V glavnem v sosednjih vaseh, po petnajst do dvajset oseb v eni sobi. Začeli smo obnavljati svoje hiše in se vračamo v domove.«

Ameriški dopisnik je vprašal: »Ali želite, da se v vašo deželo vrne kralj?«

V sobi je nastal hrup. Vsi so klicali: »Nočemo tega! Dol s kraljem.« Nato se je slišalo eno samo mogočno klicanje: »Živel Tito.«

Triindvajsetletni Stanislav Kolčin je povedal: »Kralj seveda lahko pride, a samo zato da ga postavimo pred sodišče.«

Tuji novinarji so obiskali tudi hrvatsko vas Ježevo v okraju Dugo selo. Na vprašanje, kaj mislijo o kralju, je odgovorila stara, majhna žena: »K vragu z njim!«

»Zakaj?«

»Zato, ker je v našo domovino poslal četnike, ker je tlačil narod, nam ženam ni dal nobenih pravic, ni se boril proti sovražnikom...«

Konec avgusta 1945 je začasna Narodna skupščina v Beogradu sprejela vrsto zakonov o ustavodajni skupščini, o volitvah poslancev, o agrarni reformi in kolonizaciji, o državljanstvu. Podpredsednik zvezne vlade in minister za konstituantno Edvard Kardelj je v svojem govoru poslancem zakone pojasnjeval takole:

»Z zakonom o ustavodajni skupščini smo omogočili našim narodom, da začno s končnim urejanjem naše države, da v čim krajšem času dokončno odločijo o obliki, ki jo bo naša država imela v prihodnosti. Z zakonom o ustavodajni skupščini je še enkrat po štirih letih vojne, ko so naši narodi z orožjem v rokah pokazali svojo voljo, omogočeno, da ljudstvo na demokratičen način s kroglicami neodvisno izrazi svojo voljo, da izrazi, kakšno je njegovo pojmovanje nalog, ki danes stoje pred njim. Z zakonom o volitvah v ustavodajno skupščino smo določili nujno potrebne demokratične oblike, brez katerih si ni mogoče misliti, da bi bili predstaviški organi narodne oblasti resnično demokratični, resnično izvoljeni, resnično sestavljeni iz svobodnih predstavnikov ljudstva. Z zakonom o agrarni reformi smo ponovno zapisali in v glavnem uresničili načelo, da pripada zemlja tistemu, ki jo obdeluje...«

Velika predvolivna zborovanja

Casopisje je že dalj časa napovedovalo vsejugoslovanske volitve v Ustavodajno skupščino Jugoslavije. Šestnajstega septembra so se stotisoči slovenskih volivcev zbrali na predvolivnih zborovanjih v vseh večjih mestih in krajih, na katerih so ljudje odločno povedali, da ne marajo ne kralja ne kraljevine. Predsednik SNOS Josip Vidmar je na predvolivnem zborovanju v Ljubljani med drugim dejal: »Spomnite se, da mi v začetku osvobodilnega boja nismo načeli vprašanja kraljevine ali republike. Načel ga je kralj! Kralj se je s svojim generalom Dražem Mihailovićem postavil zoper nas. Kralj je bil tisti, ki je spletkaril pri zahodnih zaveznikih zoper nas in kralj je bil tisti, ki je pošiljal svoje agente v Jugoslavijo, da bi udaril v hrbet jugoslovanski vojski. S tem je začel razpravo, končali pa jo bomo mi!«

Ob koncu je rekel: »V Beogradu obstaja opozicija z ministrom Grolom na čelu. Če je opozicija opozicija proti novemu, more biti samo za staro, in če je ta opozicija vedoma ali nevedoma za staro, potem množic ne smejo slepiti njihova gesla, da so oni v bistvu vendarle demokrati, da hočejo pravo zahodno demokracijo itd... Propovedniki te 'prave' demokracije so v bistvu samo agenti reakcije, svetovne in domače. Zaradi tega je ta opozicija samo obsojanja vredna.«

Med ljubljanskimi zborovalci na Kongresnem trgu je bil tudi pisatelj Ignac Koprivec, ki je v svojih vtisih z zborovanja med drugim zapisal:

Tu se zbirajo ljudje, v katerih rokah leži usoda domovine. Bližajo se volitve, kjer bo treba odločiti: ali naprej, se pravi po poti, po kateri je začelo iti v zadnjih letih slovensko ljudstvo samo, ali pa nazaj, kjer je bila stara Jugoslavija, in kjer bodo znova vladali petokolonaši in korupcionisti, ki jim je lastni žep ljubši od vsega drugega. Za trenutek sem se ustrašil, da bi se utegnili ljudstvo zmotiti, da bi oddalo svoj glas za povratak starega, in prijela me je želja, da bi stopil na oder ter govoril, da bi ljudstvo posvaril, mu priporočil, da naj se ne da prevarati, naj si ne da vzeti oblasti. Pogledal sem po zborovalcih ter se nasmehnil svojim mislim. To ljudstvo je zrelo, ta narod ve, kaj hoče.

V tem času so na terenu pripravljali sezname volivcev, ki so bili upravičeni voliti. Ko so bili sezname javno razstavljeni, so posamezniki z drhtečimi prsti prelistovali zajetne spiske, da bi v njih našli svoje ime. Tako v Mariboru neka gospa,

Na predvolivnem zborovanju v Celju 20. oktobra 1945 je govoril Edvard Kardelj

lastnica manjšega podjetja, v volivnem seznamu ni našla svojega imena. Protestirala je, se razburila. Ni mogla razumeti, da so jo črtali.

Poznavalec njenega primera ji je odgovoril kar javno, v časopisu. Takole ji je pisal:

»Potrpite, gospa. Povedal vam bom, zakaj ste bili črtani v volivnem imeniku. Ali se spominjate onega prvega tedna v aprilu 1941, ko je stopila okupatorjeva noga na slovenska tla? Kdo je takrat žarel v navdušenju, hajkal do hripavosti ter z odprtimi rokami in srcem pozdravljal in sprejemal švabskega ,osvoboditelja Mari-bora'? Čigavo podjetje je bilo takrat ozaljšano od vrha do tal z lišpom in križi, čigave so bile do tal segajoče nacistične zastave? Ali se spominjate, gospa, kdo je že prvi dan, ko je leglo suženjstvo nad slovenski Maribor, prepovedal v vašem podjetju vsakršno uporabo slovenskega jezika in slovenske besede?

Potem je prišlo poletje 1941. Na tisoče Slovencev, oropanih vsega imetja, je romalo v izgnanstvo. Samo pomislite na takratne svoje besede: ‚Heraus mit diesem Gesindell!‘ ki ste jih z naslado vpili po ulici. In kaj pravite, gospa, zavoljo vašega sina? Že v stari Jugoslaviji je bil še kot mladoleten fant že član Kulturbunda, švabske organizacije, ki je stremela za tem, da se slovenska Štajerska odcepi od Jugoslavije in priključi rajhu. Ali ste ga kaj pokarali in mu svetovali, naj tega ne dela? Vam je bilo kaj težko, ko je vaš sin z navdušenjem postal nemški vojak? Ali sedaj še protestirate, gospa, ker vas je slovenski narod črtal v volivnem imeniku?»

Po vsej državi so hiteli zaključevati volivne imenike. V Ljubljani so našli blizu 74 000 volivnih upravičencev. Črtali so jih le 1,45 odstotka. V vsej Sloveniji so našli 676 000 volivcev. Iz volivnih imenikov so črtali 10 392 volivcev, največ v ljubljanski

okolici — dva odstotka in v Celju — 1,8 odstotka. V vsej državi so našli več kot osem milijonov volivnih upravičencev. V celoti pa so z volivnih imenikov črtali 3,06 odstotka volivcev, ki naj zaradi svojega izdajalskega početja med vojno ne bi imeli časti stopiti pred volivne skrinjice. V Sloveniji so za volitve izdelali 19 000 skrinjic. Sedem tisoč jih je Slovenija rabila zase, druge so poslali v druge republike. Tovarna Semperit v Kranju pa je izdelala 10 000 volivnih kroglic.

Čeprav je do volitev manjkalo še cel mesec, se je vse mrzlično pripravljalo na dan, ko bo ljudstvo potrdilo svojo voljo do republike ali pa se bo odločilo proti njej, za stari sistem. Toda razen posameznikov ga skoraj ni bilo, ki bi se ukvarjal z mislijo o drugi možnosti. Po krvavi vojni, po štirih letih trpljenja, po taboriščih, po neštevilnih zločinih okupatorjev in domačih izdajalcev bi bil korak na stara pota absurden. Vseposod so bili ustanovljeni volivni skladi. Ljudstvo naj bi si plačalo volitve samo. Državne blagajne naj bi rabili le za obnovo domovine.

Ljubljana se je v začetku oktobra ponovno zbrala na velikem predvolivnem zborovanju na igrišču Hermes v Šiški. »Odidemo s pesmijo in zastavami, strnjeni in enotni, kakor smo bili v borbi in kakor smo v delu, na kraj zborovanja, kjer bomo slišali besede podpredsednika zvezne vlade, kandidata za Narodno skupščino v II. volivnem okraju mesta Ljubljane tov. Edvarda Kardelja,« je pisalo na vabilih in lepakih.

Brez obljub

Edvard Kardelj je govoril o pomenu velikih volitev, o pomenu ljudske oblasti, odgovoril je na očitke sovražnikov, ki so očitali mladi jugoslovanski oblasti uvajanje enostrankarskega sistema. Končno je moral kot kandidat tudi kaj obljubiti:

»Tovariši in tovarišice! Običaj je, da se na volivnih shodih obljublja, da se dajejo obljube. Tudi jaz bi moral, če bi se držal starega recepta, obljubljati mostove, ceste, vodnjake itd. Na žalost je položaj naše domovine in ne samo naše domovine, ampak vse Evrope, danes tak, da bi, če bi obljubljal, lahko obljubil samo težko zimo, ekonomske težkoče in še dobršen čas trpljenja in pomanjkanja najbolj neobhodno potrebnih stvari (Klici: »Premagali jih bomo!«) Tovariši, tudi jaz se strinjam z vami. Vsem vam je jasno, da bomo vse te težave premagali. Premagala jih ne bo vlada. Premagala jih ne bo kaka stranka. Premagalo jih ne bo neko vodstvo. Premagali jih boste vi, ljudstvo.«

Tistim pa, ki ne bi radi volili, ker se jim je tožilo po dobrotah starega reda, je govornik svetoval, naj ostanejo doma: »Nihče jih ne bo vprašal, zakaj niso šli volit. Jamčimo jim in se obvezujemo, da se nikomur niti las ne bo skrivil, če ne bo šel volit.«

V začetku novembra so se vseposod po deželi in mestih ljudje zapisovali v članstvo OF. Pri tem je prišla do izraza tudi stara miselnost. Neki štajerc se je vpisal v OF, na prijavnico pa je še zapisal: »Moja žena se ne vpiše, ker spada k šparhertu.« Možakarju, ki je pač mislil še po starem, so hiteli dopovedovati, naj vendar prebere temeljne točke OF, naj vendar razume, da žena ni več lastnina, ki bi lahko razpolagal z njo, kakor bi se mu zdelo.

Sicer pa so vsi ti začetni novembrski dnevi minevali v pripravljanju na velike volitve. Enajstega novembra naj bi se državljani Jugoslavije odločili za republiko ali proti njej. Vse se je mrzlično pripravljalo na dan volitev. V ljubljanski Drami so v okviru volivne kampanje uprizorili Vitomila Zupana Rojstvo v nevihti. Predstave za ljudstvo so bile po znižanih cenah. Ulice so poživali volivni lepaki. Stavbe

Na predvolivnem zborovanju, ki je bilo v Ljubljani 23. septembra 1945, je govoril Josip Vidmar

so se odele v zelenje in cvetje. Tako so se prebivalci enega izmed bežigrajskih terenov zbrali v kleti šole in pletli vence za okrasitev hiš na dan volitev. Meščanom se je zdelo, da je bil večer podoben tistim večerom, o katerih govore povesti, da jih doživljajo vaščani, zbrani okrog vaške lipe. Ob pletenju vencev so jim tekli pogovori o gospodarstvu, o politiki in seveda največ o bližnjih volitvah. Jezili so se nad reakcijo, ki je širila nezadovoljstvo zaradi pomanjkanja, jezili so se na letake s protiljudsko vsebino, ki jih je nekdo raztrosil na njihovem terenu.

V vseh mestih in večjih krajih so bila predvolilna zborovanja. Največje seveda v Ljubljani. Četrtega novembra je vsa Ljubljana pokazala, da je v taboru Ljudske fronte. Meščani so prišli na veličastno zborovanje s parolami, gesli, zastavami in mnogi v narodnih nošah. Glavni govornik Boris Kidrič je povedal, da se bodo ljudje na volitvah odločali predvsem za novo Jugoslavijo in proti stari, razpadli Jugoslaviji. Na očitke opozicije, za katero je menil, da je preslabotna, da bi se splašalo z njo kaj več ukvarjati, je odgovoril: »Mi nismo nikoli trdili, da se bosta čez noč cedila mleko in med... Niti enkrat ni en sam govornik v tej volivni kampanji dajal obljub, da bo ekonomskim težavam jutri kraj. Teh obljub tudi danes ne dajemo. Nasprotno, mi od ljudstva, ker gre za ljudstvo, zahtevamo še nadaljnjo požrtvovalnost.«

Boris Kidrič je zatem govoril o obnašanju reakcije, ki ni bila sposobna priti na dan s pozitivnim programom in je zato proglasila abstinenco. Pozneje pa bi lahko rekli, da so morale iti množice prisilno volit, ker v Titovi Jugoslaviji ni svobode. Zato je vodstvo predlagalo predsedstvu začasne narodne skupščine »skrinjico brez liste«. »Jasna stvar — skrinjica brez liste je skrinjica tistih, ki tega, kar

je v Jugoslaviji novega, nočejo. To je skrinjica tistih, ki hočejo staro Jugoslavijo, Jugoslavijo nacionalne neenakopravnosti in zatiranja, Jugoslavijo kraljevskih in fašističnih diktatur... Vsi tisti, ki hočejo tako Jugoslavijo, naj vržejo svojo kroglico v to skrinjico brez liste,« je dejal Boris Kidrič. Vsi drugi, ki hočejo novo Jugoslavijo, bodo vrgli kroglice v Titovo skrinjico.

Ljudje starega časa niso mirovali. Nekateri so razlagali, da v Jugoslaviji ni svobode. Drugi so govorili, da bo tujina intervenirala. Tretji so vedeli povedati, da so tuje čete že na meji. Posamezniki so začeli na vsa usta hvaliti življenje pred vojno, boljšo hrano, udobnejše vlake. Ponekod so razglasili, da bodo vsi tisti, ki ne bodo šli volit, odpeljani v Sibirijo. Reakcija je zmotno domnevala, da ima še kaj moči, ki jo lahko pokaže pred volitvami.

Sovjetski književnik, ki se je vrnil s popotovanja po Jugoslaviji, je v sovjetskih časopisih zapisal, da je dala jugoslovanska vlada volivno pravico štirim milijonom državljanov, ki so bili brez nje, odvzela pa jo je le 200 000 hitlerjevskim hlapcem. Ehrenburg je tudi zapisal, da je skušala opozicija, zbrana okrog Grola, uprizoriti v Beogradu »strahovlado«. Na eni izmed glavnih beograjskih ulic so začeli prodajalci opozicijskega časopisa Demokracija z vzklikanjem izzivati skupino mladih ljudi. Nekdo je zakričal: »Zažgimo časopis!« Mladim ljudem ni bilo treba dolgo kričati. Naenkrat so se pojavili fotografi s fotografskimi aparati. Narodna milica je v trenutku, ko so zažigali opozicijski časopis, aretirala štiriindvajset oseb. Toda posnetki, ki naj bi dopolnili poročila o »strahovladi«, so bili že napravljeni. Ehrenburg je zapisal, da je govoril z mnogimi zastopniki opozicije. Vendar nanj niso učinkovali kot voditelji ampak kot lutke.

Veliki dan

Enajstega novembra je napočil dan, ko se je jugoslovansko ljudstvo odločalo o svoji prihodnosti. Priprave so bile dokaj temeljite, volivci natančno poučeni, propaganda učinkovita. Volivce so poučili, da bodo glasovali dvakrat. Najprej bodo spustili kroglico v volivno skrinjico za tistega kandidata za zvezno skupščino, kateremu bodo izkazali svoje zaupanje, nato bodo glasovali še za Dom narodov, v katerega bo vsak narod Jugoslavije, ne glede na svojo številčno moč, izbral po petindvajset svojih zastopnikov. Poleg skrinjice kandidatov Ljudske fronte in za Dom narodov bosta tudi »skrinjici brez liste« ali črni skrinjici, kot so jih popularno imenovali. Vanje bo lahko vrgel kroglico vsak, ki ne bo hotel glasovati za Ljudsko fronto. Ta skrinjica je bila ustanovljena zato, da se ohranita tajnost in demokratičnost glasovanja. Vsak volivec mora zato obvezno seči z roko tudi v prazno skrinjico, čeprav je že prej vrgel gumijasti kroglici v skrinjico Ljudske fronte. Seveda je bilo volivcem sporočeno, da je črna skrinjica skrinjica protiljudske reakcije in narodnih sovražnikov. Vanje zato pošten rodoljub ne bo spustil kroglice, ker bi sicer glasoval proti samemu sebi in proti svojemu narodu.

Vplivni posamezniki iz najrazličnejših plasti ljudstva so dneve in tedne poprej objavljali proglase, v katerih so vabili ljudstvo, naj glasuje za Ljudsko fronto. Takšne proglase so objavili na primer delavci, kmetje, interniranci, katoličani, kulturniki itd.

K slovesnemu vzdušju 11. novembra so pripomogli tudi okrašena mesta in vasi, mlaji, zastave, povorke, baklade, rakete. Zdelo se je, da o pozitivnem uspehu volitev ni mogoče dvomiti. Vendar so bile na delu tudi drugačne sile, drugačna propaganda. Ponekod je reakciji uspelo na predvečer volitev raztrositi celo nepodpisane letake, ki so v zadnjem hipu vrgli med ljudstvo klevete in laži.

V prvih tednih volivnih priprav so novi oblasti nenaklonjeni ljudje vrgli med ljudi novico: Zaupno vam povemo, da volitev 11. novembra sploh ne bo. Tik pred volitvami so sporočili: Kdor bo volil, bo moral plačati sto dinarjev! Poleg vaših glasov bi rada ta Osvobodilna fronta še vaš denar... Ponekod so dopovedovali: Kmečki ljudje, bodite previdni. Kdor glasuje za Tita, zapravlja svojo zemljo. Potrpajte, počakajte. Stvari se bodo spremenile. Za mejo ima kralj Peter zbrano močno armado. Že na današnji dan lahko udari čez mejo... V Ljubljani se je razširila novica, da bodo še isto noč upepelile mesto atomske bombe, če bo na volitvah zmagal Tito. Če bo zmagala Ljudska fronta, bodo zavezniki Jugoslaviji napovedali vojno, je pripovedovala druga novica. Čeprav so nekatere novice spadale v področje čiste domišljije, jim je le ta ali oni nasedel.

Na dan volitev je bilo vreme slabo, marsikod je pota povsem zamedel sneg. V vsej državi je vladala napetost, a tudi veselo razpoloženje. Volit so prihajali tudi ljudje v najvišji starosti, tam blizu sto let. Ogromno jih je bilo, ki so volili prvič v življenju. Marsikaterega bolnika in invalida so na volišče prinesli kar na stolu. V Ptujju je zvočnik klical zaspance: »S kroglico potrdi, da si proti staremu svetu za novo državo, za novega človeka!«

Na neko volišče je prva prišla mlada žena. Potem se je zbralo okrog nje nekaj moških. Ko je komisija odprla volišče, se je nekdo oglasil: »Naj moški voli prvi, ženska prinaša nesrečo!« Mlada žena se je vzpela in bojevito pogledala sovražnika ženske enakopravnosti v obraz: »Prva sem prišla, prva bom volila, Tito nam je dal enakopravnost.«

V Ljubljani so Šiškarji na glas kričali: »Mi Šiškarji smo že od nekaj zagrizeni republikanci!«

Ponekod se je pripetilo tudi kaj smešnega. Neka volivka je vprašala komisijo na volišču: »Kje je skrinjica za boga?« Nekateri si niso dali dopovedati, da morajo seči z roko tudi v notranjost črnih skrinjic. Nekateri so pomotoma vrgli kroglico v skrinjico brez liste in jih je bilo treba zato tolažiti.

V Mirni peči na Dolenjskem je neka starika vprašala: »Kje je skrinjica tovarišice Vide Tomšičeve?« Samozavestno je volila ženo, v katero je imela zaupanje.

Volivci so nestrpno prisluškovali rezultatom, ki so jih razglašali po zvočnikih ali pisali na table. Končni rezultati so bili zbrani šele v naslednjih dneh. V vsej državi je od 8 383 455 vpisanih volivcev volilo 7 432 471 volivcev ali 88,66 odstotka volivcev. Približno enajst in pol odstotka volicев se je torej abstiniralo. V Sloveniji je volilo 95,29 odstotka vpisanih volivcev, manj kot pet odstotkov jih torej ni prišlo na volišča.

V vsej državi je zvezna kandidatna lista Ljudske fronte dobila 90,48 odstotka glasov, Dom narodov ustavodajne skupščine pa 88,43 odstotka glasov. Skrinjici brez liste sta v vsej Jugoslaviji dobili 9,52 odstotka oziroma 11,31 odstotka glasov.

Slovenci so vrgli v črni skrinjici 16,75 odstotka oziroma 17,77 odstotka kroglic, torej nekaj več kot je znašalo jugoslovansko povprečje, zato pa se je v Sloveniji abstiniralo od volitev občutno manj volivnih upravičencev kot je znašalo jugoslovansko povprečje.

Številke so zanimive, in vendar ne preveč. Volitve so razločno pokazale, da je velika večina državljanov za republiko, za novo Jugoslavijo, le neznamenit delček pa za stari red.

V nekaterih slovenskih krajih črne skrinjice niso dobile nobenih kroglic, tako da je zanje veljal epigramistov domislek: »Od jutra že lovim neumne trape, in zdaj, zvečer, sem polna prazne sape.« Toda ponekod so se napolnile tudi črne skrinjice.

Črne skrinjice so bile zlasti polne v okrajih Radgona in Lendava, kjer je bila tudi volivna abstinenca občutna: 79,24 odstotka in 76 odstotkov. V prvem okraju so volivci zmetali v skrinjico brez liste 57,90 odstotka oziroma 57,70 odstotka kroglic, v drugem pa 54,20 odstotka oziroma 56,40 odstotka. Čeprav je bil uspeh volitev v celoti čudovit, je neuspeh v dveh okrajih severozahodne Slovenije odmeval zelo neugodno. Šele po volitvah se je razvedelo, kakšna psihoza je vladala v Prekmurju. Agenti reakcije so bili s svojimi lažmi učinkoviti. V nekaterih vaseh so se otroci poskrili po hlevih, če je v vas pripeljal avto. Saj jim je bilo rečeno, da jih bodo odpeljali v Rusijo. V nekaterih vaseh ljudje 12. novembra niso pričakovali samo kralja Petra, vislice, zapore in streljanje, ampak pravi sodni dan.

Pisatelj Ferdo Godina je po volitvah zapisal: »Kako je zdaj v Prekmurju? Ljudstvo je sram. Ljudje povešajo glave, umikajo se v hleve, kajti to ljudstvo ve, da je grešilo proti svobodi, za katero je res najmanj trpelo... Prekmurje stoji danes morda na večji prelomnici, kakor marca 1945, ko je bilo osvobojeno.«

»Ne, nič tragičnega se ni zgodilo,« je zapisal dr. Jože Tivadar. »Šele v mraku volivnih agitacijskih metod naše opozicije, ki so bile povsod v državi približno take kakor na slovenskem severovzhodu, šele v mraku 'zmage' opozicije v dveh okrajih začutiš vso neizmerno silo Ljudske fronte v vsej Sloveniji in državi.«

Volitvam so sledile navdušene manifestacije po vsej Jugoslaviji. Londonski Times je zapisal, da so bile volitve v Jugoslaviji poštene in svobodne, agencija Reuter je poročala, da so jugoslovanske volitve potekale brez strahovanja in da je bila tajnost glasovanja zajamčena. Pripadniki jugoslovanskih narodov, ki so živeli v tujini, so poslali maršalu Titu brzojavne čestitke. Poslali so jih delavci iz Belgije, rudarji iz Kanade, iz Nove Zelandije, iz Braziliije, iz Paname...

Na tiskovnem sestanku je neki tuji časnikar vprašal maršala Tita: »Ali je gospodu maršalu kaj znanega o reagiranju kralja Petra po volitvah?«

Tito je odgovoril: »Ne vem, kaj bo sedaj storil. Karkoli bo storil, bo vse zaman. Tu se ne more nič več spremeniti. Ljudstvo je reklo svoje in bi bilo za kralja po mojem najbolje, da se vda v usodo... Proces, ki se je odigral v dobi vse vojne in v dobi po vojni, je moral nujno pripeljati do takega izida.«

Na istem sestanku so maršala vprašali, ali ne obstaja na Hrvaškem nekakšno gibanje križarjev. Maršal Tito je pojasnil, da ne gre za kako versko ali klerikalno gibanje, kot bi lahko sodili po imenu. Gre za oborožene skupinice ustašev, ki zlasti radi napadajo vidne frontovce. Maršal je menil, da predstavljajo križarji element zločinskega terorja, zlasti v oddaljenih vaseh in vnašajo med kmete negotovost. Vojaške oblasti se bodo morale pobrigati, da gozdove še to zimo očistijo teh tolovajev.

Nepisno slanje

Devetindvajsetega novembra 1945 je bila ob 17,23 v Beogradu slovesno proglašena republika. Demokratična federativna Jugoslavija je postala Federativna ljudska republika Jugoslavija, zvezna država republikanske oblike, skupnost enakopravnih narodov, ki so svobodno izrazili svojo voljo, da ostanejo zedinjeni v Jugoslaviji. S tem je bila v Jugoslaviji dokončno ukinjena monarhija, Petru II. Karađordjeviću in vsej dinastiji Karađordjevićev pa so odvzeli vse pravice.

Na veličastnem predvolivnem zborovanju 4. novembra 1945 je govoril Boris Kidrič. Ljudstvo je vedelo, da te volitve pomenijo plebiscit za republiko

Zgodovinski seji Narodne skupščine, na kateri je bila proglašena Federativna ljudska republika Jugoslavija, je prisostvoval tudi dopisnik časopisa *Unita*. Zanimivo je prebrati, kako je doživel zgodovinske trenutke tujec. Takole poroča:

Ko so poslanci podpisovali prisego, sem jih mogel pazljiveje opazovati. Tudi po svoji zunanosti so podoba nove Jugoslavije. Na pozive napovedovalca so prihajali v sredino dvorane srbski kmetje v svojih suknjenih oblačilih, podobnih našim pastirjev iz Cocciaria, delavci z mornarskimi jopiči in delavskimi čepicami med rokami, mladi, dobro oblečeni intelektualci, pravoslavni duhovniki z rdečim pasom in katoliški duhovniki v dolgih črnih oblačilih. Nekatero mlado ženo se v zadregi obračajo v slovesnem vzdušju dvorane. Neka žena ima videz preproste gospodinje, toda partizanski spominski znak, ki ga nosi na prsih, pove, da je partizanka od leta 1941...

Ob 17,30 je bila v obeh zbornicah proglašena jugoslovanska ljudska republika. Nepopisno je vzdušje, navdušenje in ganjenje, ki v tem trenutku prešinja vso dvorano. Videl sem mnogo oči, ki so se orosile. Poslanci so se stiskali okoli Tita, mu prijateljsko in pristrčno dajali roko... Zunaj narod praznuje svoj veliki praznik. Ko gremo iz skupščine, je že noč. Nebo je obsijano od stotine raket in snopov reflektorjev. Neizmerna množica je napolnila bulvar Rdeče vojske. Živela republika! kriči narod. Niti grmenje topov ne more preklicati vzklikanja tega naroda. S stopnišča skupščine vidimo ogromno množico naroda, ki vre in se premika v svoji neizmerni radosti... Ko se prerivam na bulvarju, mi neznanci stiskajo roke. Ženske, moški, otroci si med seboj čestitajo, objemajo drug drugega, objemajo se tudi z menoj... Nenadoma začno ljudje plesati narodna kola. Vse Terazije prepletajo najrazličnejša narodna kola. Na vse strani smeh in prepevanje. Kar sem videl, mi je bilo v dokaz, da je ljudstvo res samo od sebe, iz vsega srca in na

pristrčen način praznovalo veselo zgodovinsko novico o ustanovitvi republike. Deklice so bile skoraj vse v partizanskih uniformah in s titovkami na glavi. Plesale so elegantne deklice v kožuhaštih plaščih skupaj s kmeticami, ogrnjenimi z volnenimi rutami. Tudi jaz sem poskušal plesati kolo, kolikor je pač šlo. Vse do polnoči ples ni prenehal...

Tako je zapisal novi Jugoslaviji naklonjen italijanski novinar. Z beograjskih bulvarjev se je veselje razlezlo v vsa jugoslovanska mesta, v vse vasi in kraje. Izpolnilo se je, o čemer so sanjali že napredni dedje. Končano je bilo prvo, sicer kratko, a vendar veliko povojno obdobje.

*

Devetindvajsetega novembra je bila slovesno proglašena republika, prvega decembra pa je maršal Josip Broz Tito, predsednik zvezne vlade na skupni seji Ustavodajne skupščine podal ostavko:

»Visoka zbornica! Imel sem za svojo dolžnost, da danes na tem mestu sporočim odstop vlade, ki je bila ustvarjena na podlagi sporazuma med narodnim komitejem osvoboditve Jugoslavije in kraljevsko vlado v Londonu z začasnim značajem in z nalogami kakor so: nadaljevanje vojne, mobilizacija vseh ljudskih sil naše dežele za olajšanje zmage nad skupnim sovražnikom, z nalogo, da vodi redne posle in da pripravi volitve za ustavodajno skupščino. Mislim, da je vlada te svoje naloge izvršila in pričakujem vaše mnenje o tem in k temu lahko pripomnim samo to, da je vlada prisegla ljudstvu in da je bila odgovorna samo ljudstvu in da mi je zato v tem večjo čast, ker lahko danes tukaj pred vami sporočim odstop te vlade. Vaša naloga je, da tukaj sklenete in najdete rešitev, ki bo najprimernejša in najboljša za korist naše dežele. Zahvaljujem se za dosedanje pomoč, ki jo je ta vlada prejemale od Začasne skupščine, od vodilnih ljudi te dežele in od narodov Jugoslavije.«

Poslanec in pisatelj Vladimir Nazor je prvi predlagal, naj odstopa zvezne vlade ne bi sprejeli in naj bi ji izrazili zaupnico za nadaljnje delo. Govorili so še številni drugi poslanci, zatem pa je skupščina Nazorjev predlog z vihnim odobravanjem sprejela.

Veliko zanimanje za ustavo

Le nekaj dni pozneje so lahko državljani prebirali načrt ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije, kakor ga je predlagalo ministrstvo za konstituantno. Edvard Kardelj je po beograjskem radiu pojasnil, da predlog ustave formulira obstoječe stanje, da ustava ni pisana za prihodnost, ampak za tedanje čase. Pojasnil je, da se je ustava začela porajati že takrat, ko so počile prve puške, da je dobila prve elemente, ko so bili ustanovljeni narodnoosvobodilni odbori in da je dobila prvo formalno potrditev na drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu. Ustvarjali so jo borci, gradilo jo je delovno ljudstvo, ki se je takoj po osvobojenju lačno in strgano vrglo na delo. »Mi vemo, da bodo reakcionarji in sovražniki ljudstva in demokracije v naši deželi in v inozemstvu vrgli morje klevet na našo ustavo,« je rekel Edvard Kardelj. »Nas bo to samo potrdilo na naši poti, kajti vemo, da vpijejo zato, ker je naša ustava — ustava resnične ljudske države.«

Pred koncem leta 1945 so bili po vsej Sloveniji živahni sestanki, na katerih so se ljudje pogovarjali o predlogu nove ustave. Vsakdo je povedal, kar mu je ležalo na srcu in kakor je predlog ustave razumel. Na sestanku v Dobovi so nekateri vaščani

menili, da bi bilo dobro malo omejiti 27. člen ustave, ki pravi, da je državljanom zajamčena svoboda tiska. Preprečiti je treba, da ne bi svobodo tiska izrabljali različni lažnivci, ki jim je ljudstvo v preteklosti večkrat nasedalo.

V Češči vasi na Dolenjskem je neki star vaščan vprašal, kako bo živel župnik, če ne bo imel državne plače? Pa so ga spomnili drugi vaščani, da ima župnik vendarle zemljo in da mu plačujejo maše, torej bo že živel. »Boljše je, da se cerkev ne vmešava v državne posle,« so zaključili vaščani.

V vasi Podvinci so kmetje, ki so prišli na sestanek, sprva mislili, da nova ustava prepoveduje verouk in cerkveno poroko. Bili so začudeni, ko jim je bilo pojasnjeno, da sta obe stvari še vnaprej dovoljeni, le da bo cerkev ločena od države.

V Prevaljah je neki kmet povedal: »Nekoč nas ni nihče vprašal, kako naj uravnavamo svoje življenje, kakšne bodo naše dajatve in davki, kako naj zboljšamo svoje gospodarstvo, z eno besedo: Vedno smo čakali, kaj bo prinesel dacar z davkarije, kaj nam bodo raztolmačili financarji in orožniki, danes pa se nam še tako ljudska in naša ustava stavi v pretres. Smo še nerodni in ne prihajamo z vprašanji takoj na dan, a mnogo le vprašamo.«

V Dravogradu so spraševali, ali bodo nezakonski otroci po novi ustavi enako-pravni z zakonskimi. V Mežici so spraševali, ali bo veljala vojaška obveznost tudi za ženske.

V Petanjcih v Prekmurju so rekli: »Kaj takšnega še ni bilo, da bi ljudstvo samo ustvarjalo zakone. V Bedeniku so povedali, kako so spoznali, da je bilo laž vse, kar so govorili politični mešetarji, ki so ljudi odvrčali od volitev 11. novembra. K členu 25, ki govori o ločitvi cerkve od države, so pripomnili, da duhovnikom »naj trbej politike«. V Pesnici v Slovenskih goricah so pri razpravi o načrtu ustave pokazali največ zanimanja za agrarno reformo. V Sv. Rupertu v Slovenskih goricah pa so pri pogovoru o agrarni reformi posamezniki trdili, da je najbolje, da ostane, kakor je in da naj ima zemljo tisti, ki jo že ima. Večina jim ni ostala dolžna.

Predlog ustave so preštudirali tudi na Brdu v ljubljanski občini Vič. Delavci, gospodinje in mladina so se preprosto zbrali en večer v eni, drug večer v drugi hiši in skupaj brali predlog ustave, člen za členom. Delavci so zlasti pozdravili člen 20, ki govori o socialnem zavarovanju. Z zadovoljstvom so ugotovili, da to poslej ne bo več monopol le za nekatere uslužbence. Ne bo več skrbi, da bi moral star in zgaran delavec prijeti v roke beraško palico.

Brdčanke so se razveselile člena 24, ki jamči ženam enako plačilo za enako delo kakor moškim. Menile so, da na vsem svetu razen v Sovjetski zvezi ni ustave, ki bi tako širokogrudno podelila pravice tudi ženam.

Dalj časa so se ustavili ob členu 69 načrta ustave, ki govori o imuniteti poslancev. Smatrali so, da poslancev ne bi smela varovati imuniteta. Pojasnili so jim, da so poslanci celo bolj odgovorni kot drugi državljani, le postopek je drugačen.

Razpravljalci so se včasih spustili v podrobnosti, ki jih niso predvideli niti sestavljalci predloga. Pretresa predloga ustave niso vzeli za nepotrebno formalnost, ampak kot še kako važen dokument, ki bo uzakonil njihovo življenje.

Dalje prihodnjič

Bortolo Turiddu

*Tu, na jasi Trnovskega gozda,
v vencu starih, prastarih dreves,
v družbi noric in modrasovih češenj
plesal je zadnji, smrtni ples
Bortolo Turiddu iz Corleona.
Tu bil je življenja in noža odrešen.*

*Sicilijansko sonce mu grelo je bedno otroštvo,
mafija izurila ga je v picciotta,
zrastel z umori je v gabellota
in črni ardit potem je postal
in ubijal je dalje po svetu in klal ...*

*Zdaj tu leže njegove preperele kosti —
na kosteh leži fašistovski nož
in lobanja, brez zlobnih oči, se beli
iz kobuljnic in modrasovih češenj.
Živ le spomin na smrtni je ples
Bortola Turiddu iz Corleona :
ko od noža in življenja odrešen,
dosejal je svojo krvavo setev.*

*Veter razpihnil je dime požarov,
otajalo v maju se zamrznjeno sonce,
ptice zapele v svobodni pomladi
svoje so stare preproste modrosti.*

*Odtlej že mnogokrat letni časi
razgrnili so slikovito svoje preproge.
V vejah zelenih igrajo se žarki,
v vetrcu diha svečanost poletja,
čmrlji se žejno napajajo v cvetju,
mravlje tipaje hite čez lobanjo,
rja čedalje bolj zažira se v nož.*

*Kmalu preplavil val bo kobuljnic
nož in lobanjo in grozo spomina ...*

Benedetič — Košuta

Rižarna

Nina: O Milena, kakšna si bila, ko so te privlekli sem! Koliko si stara?

Milena: Osemnajst let.

Olga: Prijeli so jo, tako, kakor tebe.

Milena: Prinesla sem paket za brata in za Stanka. Hotela sem ju videti.

Nina: Brata, si rekla ... in Stanko, je tvoj prijatelj?

Milena: Ja, prijatelj.

Nina: Se imata rada?

Milena: Tako malo sva bila skupaj.

Olga: Tako malo sta bila skupaj ... saj si še smrklja.

Milena: Prenašala sem kurirsko pošto ... ko sva se zadnjič videla, me je prvič objel ... zunaj je zdaj vse v cvetju.

Olga (smrklja, da bi prikrila jok): Smrklja, smrkasta!

Nina: Tam zunaj je vse v cvetju ... A mi smo tu, v tem peklu. Kaj pomaga?

Milena: Ampak tam zunaj vedo, da smo tu. Prišli bodo in nas vse osvobodili. Kmalu bo vsega tega konec.

Nina: Mar ne vidite, kaj se tu dogaja? Nobenega ne bo več ven ... Nobenega ... nobenega ...

Olga (tudi njo lomi jok): Nehaj že, Nina! Venomer se cmeriš ...

(Vstopi Anton.)

Anton: Tako! Drva so sežagali in odnesli v barako.

Olga: Drva, ki so jih pokradli ob požiganju vasi po Čičeriji.

Anton: Tisti, ki so določeni za peč, si morajo drva sami pripraviti — zase!

(Vstopi Samuel.)

Samuel: Otroci božji, saj sem vam rekel, da ne odmetavajte zlatnine v greznico.

Sida (ga prime za roko): Papà Grin, jaz sem kriva, jaz sem jim povedala ... Pet zlatnikov je bilo.

Olga: Nič ni kriva, slišali so, kako je cvenketalo.

Anton: Seveda so slišali. Ampak kriv je tvoj sin. Tvoj sin!

Olga: Pusti ga, zakaj ga venomer mučiš s tem?

Samuel: Ne, tega ne ...

Samuel: Tega ni kriv on. Slišali so, kako je cvenketalo ...

Anton: Slišali: Toda sin je tam z njimi. Za pet zlatnikov je Schultz u prodal tudi vašega boga.

Samuel (medtem ko odhaja v ozadje): Mauro ... Mauro ...

Anton (za njim): Nič ne pomaga jok. V golobjem gnezdu si vzredil gada.

Glas (nenadoma zakliče iz ozadja): Pogledjte na dvorišče, odprli so greznico ...

6. prizor

GREZNICA

Luč na prizor iskanja petih zlatnikov. Schultz in vojaki. Pet nesrečnežev v greznici.

Schultz (jih potaplja s škornjem): Noter! Los! Iščite, bastardi! (Poči v smeh.) Ha-ha-ha ... Naj vam prinesem ogledalo? Ha! Noter! Uživajte v dreku! Ha-ha-ha. Bo kaj? (Nesrečneži dvignejo kvišku odprte roke.) Nič? Še nič? (Z užitkom jih ponovno potopi.) Noter! Dobro pretipajte! Ha-ha-ha ... No, bo kaj? (Znak, da so našli.) A, ste našli? Ven! Na kolena zdaj! Tako! (Predse molijo odprte roke, kot da bi ponujali prgišče zemlje.) (Schultz gre od enega do drugega.) Eden ... dva ... tri ... štiri ... pet ... Pet zlatnikov! Ste videli? (Nenadoma jih s škornjem potlači na tla.) Ste videli? (Pomeri z brzostrelko.) Ste videli? (Sproži vanje dolg rafal.) (Nenadna tišina. Zatemnitev. Oddaljeno pasje zavijanje.)

7. prizor

V PREJSNJI PRIZOR

Koraki. Vojaki. Vstopi Schultz.

Schultz (prebere seznam židovskih imen): Izrael, Mustaki, Abramo, Giuseppe, Cecilia, Celina, Sida ...

Vojaki: Los! Los! ... Vzemite svoje stvari! ... Los! Con tutta la roba.

Schultz (se približa Sidi): Ti lahko greš domov. Tu imaš osebne dokumente.

Nina: Ne. Svojih otrok ne pustim. Pobrali ste mi moža. Otrok ne pustim.

Hčerka: Mama, pojdi.

Sin: Vsaj ti se reši, mama.

Nina: Ne, ne grem. Z vama pojdem.

Olga: Pojdi, pojdi, Sida. Ne delaj neumnosti.

Schultz: Bo kaj?

Nina (objame otroka): Otroka moja ...

(Schultz Sido odtrga od otrok. Sida se napoti sama ven. Nenadoma se ustavi in se vrne k Schultz.)

Schultz: Kaj še hočeš?

Nina: In ... moja torbica?

Schultz: Tvoja torbica? Kaj si imela v njej?

Nina: 30 tisoč lir. Vzeli so mi jo.

Schultz: Kje so ti jo vzeli?

Nina: V Benetkah, ko so me aretirali.

Schultz: Dobro, pa počakaj tu. Telefonirali bomo v Benetke. (Zavpije.) Ostali proč!

(Nini.) Počakaj, še nocoj jih boš imela, ko boš šla v peč!

Hčerka (med odhajajočimi): Mama, mama ...

Sin (med odhajajočimi): Adijo, mama!

(Vojaki jih odganjajo in Schultz se smeje.)

Nina: Otroka moja, otroka moja. Zbogom! *(Pade na tla in se zjoče.)*

(Tišina. Slišati je samo hlipanje Nine. Mlad človek začne požvižgavati internacionalo in hodi veselo med ljudmi. Kot da je s tem nenadoma pregnal moro, ga začenjajo vsi klicati.)

Glasovi: Fumarela, Fumarela.

Olga (Mileni): To je Fumarela. Zmeraj dobre volje. *(Pokliče.)* Fumarela ... Fumarela ... Pridi sem!

Fumarela (Pristopi k Olgi in Mileni.)

Olga: No, Fumarela, kaj se ti zdi, kako kaže?

Fumarela (pogleda v zrak, poduha): Eh, compagna, brutta me la vedo, fumarela in giro.

(Zatemnitev.)

Fumarela (stopi naprej in zapoje song o sajah in dimu nad mestom):

PESEM FUMARELE

Saje padajo z neba,
kot požgane sanje.
V peči ogenj plapola,
smrt obilno žanje.

Nizki oblaki, ki z vetrom gredo,
nas, ki zgoreli smo, k tebi neso,
ti dihaj, dihaj, dihaj nas,
smo morje in smo Kras,
ti dihaj, dihaj, dihaj nas,
smo morje in smo Kras.

Človek je sam s svojo bedo,
vrat se spopada s sekiro,
brutta me la vedo,
fumarela in giro.

Mesto zunaj tam živi,
mi pa tu gorimo
in prehajamo mu v kri,
v njem naprej živimo.

Nizki oblaki in nizko nebo,
suhi oblaki brez vode gredo,
nikjer, nikjer, nikjer dežja,
da spral bi kri s sveta,
nikjer, nikjer, nikjer dežja,
da spral bi kri s sveta.

Človek je sam s svojo bedo
vrat se spopada s sekiro,
brutta me la vedo,
fumarela in giro ...

V PROSTORIH PREISKOVALNEGA SODNIKA

On: Zamislite si, no! Vojni zločinec, konzularni predstavnik prijateljske Nemčije! Ni čudovito?

Sodnik: Nemudoma ga bomo zaslišali... če vaše informacije ustrezajo resnici, kajpada.

On: Le brez skrbi, gospod sodnik! Zna biti, da za sedaj še ne morete verjeti, ker je do tolikšne mere absurdno, da se upira človeški razsodnosti, ampak...

Sodnik: Konrad Geng!

On: Konrad Geng...

Sodnik: Vprašam vas še enkrat: vi ste o njegovi identiteti povsem prepričani?

On: Tako, kot je on prepričan o tem, da mu nihče ne more do živega. Saj si še imena ni spremenil.

Sodnik: Še danes pokličem Milan, pa bomo videli. Vi mi seveda še zmeraj ne nameravate povedati, kako ste zvedeli zanj?

On: Zvedel sem pač in za sedaj naj bo to vse.

Sodnik: Saj!

On: Navsezadnje, pravite, ni niti gotovo, če gre res za najinega človeka.

Sodnik: To sem rekel iz previdnosti.

On: Gospod sodnik, vi veste, kako je končal Gaetano Colotti?

Sodnik: Ubili so ga partizani aprila petinštiridesetega pri Trevisu.

On: Točno. Toda v spomin te zveri, zaradi ene izmed njegovih »junaških«
akcij proti partizanom, so mu leta 1954 oblasti podelile bronasto kolajno za vojaške zasluge. Da, al valor militare!

Sodnik: Očitno ni bilo v njegovi dokumentaciji nobenega sledu o zločinih. Med drugim so te reči zmeraj zelo delikatne. Glavne niti se vlečejo skozi nepristopne kroge in tako...

On: To je tisto, kar sem hotel povedati: in tako... ni prav nič čudnega, če se Konradu Gengu po toliko letih stoži po južnem soncu in ker je navajen časti in klanjanja, sprejemov v visoki družbi in vsega, kar zraven sodi — kaj naj bi bilo to čudnega, če si izvoli postati konzularni zastopnik svoje domovine, ki ji je že od časov Treblinke in Rižarne tako vdano služil! Kar se pa nepristopnih krogov tiče, mislim, da je prav v njih odgovor, kako da je lahko prav v Trstu nastalo tako taborišče, kakor je bila Rižarna. Nemci se gotovo niso kar na lepem spomnili, da bi v Trstu zgradili krematorijsko peč!

Sodnik: Počasi, počasi! Nikar nepremišljenih zaključkov! Rižarna je bila rezultat nacističnih uničevalnih projektov. Ne smemo pozabiti, da so Nemci ob svojem prihodu v Trst takoj vzpostavili svojo oblast v okviru tako imenovane Adriatisches Küstenland.

On: In se tudi takoj počutili kot doma. Črne bande s Colottijem na čelu, domačini v esesovskem bataljonu, krajevna schutzpolizei, sloviti corpo guardie di finanza od Trsta do Reke, prefekt in politični oddelek kvesture, difesa territoriale, župan... Da ne govorimo o plesnih čajankah, ki so jih prirejali v raznih tržaških vilah in svečanih prireditvah z govori esesovskih mogotcev v natrpanem gledališču Rossetti... Medtem je na drugem koncu mesta že gorela krematorijska peč!

Sodnik: Nobenih dokazov ni, kdo so bili krvniki, ki so odločali o življenju in smrti, vi pa že govorite o zavestnem sodelovanju vodilnih slojev tržaške buržoazije!

On: Prav dobro veste, gospod sodnik, da si ničesar ne izmišljujem!

Sodnik: Ne trdim nič takega. Hočem vas samo opozoriti, da je zelo nevarno in škodljivo obtoževati kar vsevprek.

On (potrka po svoji mapi): Več kot dvajset let sem iskal, gospod sodnik. Dokazi so ta pričevanja, ti seznami žrtev, te slike, ti prepisi z zidov Rižarne ... napisi, ki jih je nekdo pravočasno prepleskal.

Sodnik: Ne bodite hudi, če vas vprašam, in nikar me ne razumite slabo ... Zakaj počnete to?

On: Kako to mislite?

Sodnik: Zakaj še zmeraj mučite s temi tako hudimi stvarmi? Bili ste v taborišču, razumem, ampak v taborišču je bilo na milijone ljudi ...

On: In večina jih je tudi kar tam ostala ... bolje rečeno, tam izginila v nič ...

Sodnik: Res je, ampak ... oprostite mi, no, sprašujem vas kot prijatelja ... zakaj ste si vi zadali to nalogo odkrivanja zločincev?

On: Ne vem, kako naj vam odgovorim. Preprosto počnem to, ker čutim, da moram. Ne smemo pozabiti, gospod sodnik! Če bi vsi pozabili, bi se enaki grozni zločini, čez dvajset, petdeset ali sto let spet ponovili. Samo ta misel, ta skrb me spodbuja, nikakor pa ne maščevalnost.

Sodnik: In mislite, da se kaj podobnega ne bo ponovilo?

On: Storiti moramo vse, da se ne bi. Toda poglejte malo družbo, v kateri živimo. Odprite na primer katerikoli šolski učbenik: nikjer niti besedice o koncentracijskih taboriščih, o milijonih žrtev, o strašnih zločinih proti človeštvu! Kaj ve naša mladina o vsem tem? Po zaslugi šole nič. Hkrati pa se pojavljajo neofašisti in neonacisti, ki jo zavajajo s pripovedovanjem, da koncentracijskih taborišč sploh ni bilo, da so plinske celice gola izmišljotina! Naj torej vsi stojimo križem rok in čakamo jutrišnjega dne?

Sodnik: Razumem. Žal je res tako.

On: Jaz sem si zadal nalogo, da raziščem sledove za krivci iz Rižarne.

Sodnik: Ko bi bilo tako preprosto, bi gotovo to opravili že vi.

On: Ni preprosto, ni ... ampak ...

Sodnik: Ampak?

On: Samo še malo potrpljenja je treba, pa boste imeli dokaze.

Sodnik: Od kod to veste?

On: Vem, da vem, gospod sodnik. Nekje morajo biti. Zavezniki so jih gotovo zaplenili ali sami vse popisali. Malomarnost, ki jim jo očitamo, je bila samo navidezna. Potuha, ki so jo dajali marsikomu, namesto da bi ga spravili v ječo, je bila očitno samo izkoriščanje človeka, ki ti je prepuščen na milost in nemilost. Čas pa je bil tak, da so se odločili za milost.

Sodnik: Bila so to leta hladne vojne.

On: Saj ... Proti starim zveznikom, ki so postali nasprotniki, so bili potrebni stari nasprotniki, ki so naenkrat postali, ne bom rekel, prijatelji, ampak ... no, ja, zavezniki ... prijatelji, kaj pa drugega!

Sodnik: Morda imate prav. Ti dokazi so, ampak to ni ne vam ne meni dosegljivo.

On: Vseeno, vseeno ... Nekje mora biti nekaj! Zadostoval bi en sam dokument ...

Sodnik: En sam, vendar popoln!

On: Če je, ga bomo iztaknili.

Sodnik: Tam, kjer je, je na varnem. Ne delajva si utvar. Ne zamerite, nekaj bi vas še moral vprašati.

On: Izvolite.

Sodnik: Se zavedate, v kakšno nevarnost se s tem spravljate?

On: Mislite, gospod sodnik, da bi se nekdo, ki je kriv za tisoče in tisoče usmrstitev, pa je kljub temu živel trideset let na prostosti, mislite, da bi se ta nekdo spravljal v nesrečo s tako banalnim zločinom, kot bi bila ugasitev življenjske sveče podpisane?

Sodnik (se nasmehne): Ha! Vi na to vprašanje vsekakor odgovarjate negativno?

On: Da, gospod sodnik. Ne verjamem. Če pa bi se kaj takega zgodilo, mislim, da je veliko več možnosti, da bo prej obsojen zaradi tega enega samega uboja, kakor za vse tiste strahotne zločine, ki jih je zagrešil v Treblinki, v Rižarni in kdo ve še kod.

(Zatemnitev.)

9. prizor

PRVO PISMO

Mladinec (bere): Na položaju. 24. marca 1945. Dragi gospod M. Jast tukaj notri ne morem prestajati kjer sem navaden hoditi, kakor hribolasci, tukaj notri smo tako rečeno prav zapuščeni ne vemo nič novic kaj segodi resničnega po svetu, pač vemo novice katere nam prihajajo od sovražnika katere niso nič resnične. Vas lepo prosim ako vam je mogoče poslati kaj novic katere jih nestrpnost pričakujemo, drugič vas prosim, če imate, ali če morete poslati en zemlevit (karta geografska) od naše Jugoslavije vi segurno imate kakšno, ali od Nemčije, da bomo videli, kakšna situacija je na frontah.

Če vam je mogoče poslati tudi kakšno slovensko knjigo ali časopis kjer tukaj se dobi samo laško.

Lahko slabo mislim ma mene mi diši da v kratkem bo sonce zasejalo, in da se bomo kmalu videli ...

(Zatemnitev.)

10. prizor

BILKA

Iz ozadja se prikažeta mati in hčerka, popolnoma onemogli. Počasi se pomikata naprej.

Hčerka: Mama, glej, tam ... tam pod visokim dimnikom ... tam sežigajo ljudi ...

Mati: Sonce glej! ... Nasloni se name ... Nič se ne boj ...

Hčerka: Mama, kolena me ne držijo ...

Mati: Nasloni se ... Nič se ne boj ... Bom že vzdržala ...

Hčerka: Pojdiva k dimniku ... Lahko hodiš tako? Nisem pretežka?

Mati: Ne, ne ... Ta sveži, pomladanski zrak nama bo pomagal ...

Hčerka (vsa prevzeta): Poglej, bilka ... Iz male špranje, je pognala zelena bilka ...

(Poklekne ob njej in mati jo poboža.)

Mati: Zelena bilka ... Zrasla je za spomin žrtvam ...

MATERINA PESEM

Čuva morje v blatnem dnu relikvije,
noč in dan se z njimi muči
na tržaški obali.
Prosim mati, daj, zapoj balado,
izkriči gorjé, še je čas!

Ko si nas pestovala
sredi mračnih zidov,

sredi trupel ustreljenih sinov,
iz celice smrti
smo roké stegovali,
na sonce čakali,
na kruh.

Ko si nas péstovala,
sredi živih grobov,
pred vrati peči,
šepetala si pesem
pesem otroških oči:

»Iz podstavka bilka je pogнала,
v špranji zrasla,
v rdečem zidu iz opek,
iz podstavka ena bilka,
žrtvam za spomin.
Dimnik, dimnik na dvorišču smrti,
bilka tam, kjer vsako noč gori.«

11. prizor

VISOKA DRUŽBA

Salon tržaške visoke družbe poleti 1944. Gostje v civilu ter v nemških in italijanskih uniformah. Med drugimi Cavaliere in njegova soproga Elena, gostitelja, višji esesovski oficir, Avvocato in Mafalda. Oficir, okoli katerega je zbrana družba, nadaljuje svojo pripoved.

Oficir: In potem je okrenil glavo in me pogledal, kakor da bi me prosil za milost, ampak z nekim nenavadnim ponosom. Rečem vam, srce se mi je trgalo, ko sem se za hip ujel v tiste tako presojne in globoke oči.

Mafalda: Oh, kako vam verjamem!

Oficir: Skoraj bi bil spravil pištolo spet v tok, če bi si upal priznati, da tudi esesovskega oficirja lahko obide trenutek slabosti.

Elena: Vi ste pesnik mein lieber!

Mafalda: Hoteli bi veljati za brezsrčneža, ampak jaz sem vas že zdavnaj prebrala kakor odprto knjigo.

Cavaliere: In potem ste ga ...?

Oficir: Ni bilo druge izbire.

Elena: Mu ne bi mogli dati noge v mavec?

Avvocato: Za konja z zlomljeno nogo, draga gospa, je rešitev samo ena: čimprejšnji strel v glavo.

Elena: Uboga žival!

Mafalda: Pa je hudo trpel, revež?

Cavaliere: In lep konj, pravite?

Oficir: Čudovit! Sam sturmbannführer Wirth nima takega! Slabo sva se odgnala, saj zapreka ni bila niti tako visoka.

Mafalda: Kje pa pravzaprav imate svoje konje?

Oficir: Pri Sv. Soboti.

Mafalda: Pri Sv. Soboti?

Elena: Da, Mafalda, v Rižarni.

Mafalda: A, tako ... Nisem vedela. Sem mislila, da na Montebellu.

Oficir: Ne, ne. V Rižarni. (*Avvocato, ki se je medtem zatopil v branje Adria Zeitunga.*) Kaj pa je novega, Avvocato?

Avvocato: Nič. Zmeraj isti otrobi.

Oficir: Avvocato, kaj pa ste se tako zatopili?

Avvocato: Ah, tu berem o openskem pogrebu ...

Mafalda: In kaj piše? Ne bi prebrali tudi nam?

Cavaliere: O, gospodična Mafalda, za vas pa bo Avvocato storil to in še kaj drugega.

Kaj ne, Avvocato?

Mafalda: Ne vem, na kaj namigujete, ampak vi, Avvocato, le berite.

Avvocato (bere): V ponedeljek popoldne so na pokopališču junakov slavnostno pokopali obersturmführerja Schwarzenbacherja in deset pripadnikov milizije teritorialne, ki so žrtvovali svoja življenja v boju proti boljševiškim bandam. Sredi tam počivajočih vojakov vseh enot wermachta in globokega miru gozdnatega pokopališča, ko so se od njih poslovile častne čete Waffen-SS in je godba igrala žalne koračnice. In tako dalje in tako dalje ...

Oficir: Kaj mislite s tem »in tako dalje«?

Avvocato: Jaz? Nič!

Oficir: Se morda ne strinjate s tem, kar piše naprej?

Avvocato: Zakaj?

Oficir: Berite, berite!

Avvocato (bere): Tedaj so se misli vseh zbirale ob mrtvih, ki so kot prvi iz vrst teritorialnih enot s smrtjo plačali ljubezen do svoje domovine in spoznanje, da je treba osvoboditi Jadransko primorje — Adriatisches Küstenland — izpod boljševiških ubijalcev. Tako kot so ti možje prostovoljno zgrabili za orožje, da bi skupaj z SS in policijo vodili boj za osvoboditev svoje domovine, tako so s svojim batalionenführerjem padli v boju ... in tako dalje in tako dalje! Ne vem, kaj naj bi bilo tu spotakljivega.

Oficir: Nič ni spotakljivega, Avvocato. Res pa je, da vi na te landschutzmänners gledate malo tako ... kako bi rekel ...

Avvocato: Jaz, da gledam nanje ...?

Oficir: Vi, ne vi, ampak Italijani na sploh. Ne vem, če znate pravilno ceniti to pobudo!

Cavaliere: Krivični ste, moj dragi! Očitajte nam nerazumevanje, strahopetnost in egoizem, kakor vas razumem. Kaj naj bi bilo sicer drugega čakanje na to, da nam nemški vojaki vzpostavijo in vzdržujejo red, branijo celo naše življenje! Mar ne?

Oficir: Pravilno ste me razumeli. Hrabri vojaki reicha ne varčujejo s svojo silo in s svojimi življenji v obrambi Jadranskega primorja, imajo pa tudi vso pravico do priznanja, ki naj ne bo samo pasivno, in do občudovanja, ki naj ne bo inertno!

Avvocato: Cavaliere, naš prijatelj hoče reči, da morajo državno ozemlje braniti predvsem sami njegovi otroci, da mora vsakdo sam osebno braniti svoje življenje, svojo družino, svojo lastnino in tako dalje in tako dalje. Ampak mi se s tem popolnoma strinjamo!

Cavaliere: Jasno!

Oficir: Potemtakem mislim, da v prihodnje lahko pričakujemo malo več zavzetosti, da bi se ta teritorialna obramba razvila in nam tako bila vsaj malo v pomoč pri zatiranju boljševizma in banditizma. Saj vendar vidite, da je iz dneva v dan huje.

Cavaliere: Eh, ja!

Avvocato: Kar je bilo v naših močeh, verjemite, smo že storili. Je pa težko, priznam.

Elena: V kaj ste se zapredli?

Mafalda: Grdobe grde, ste se zbrali, da boste tu razpravljali o politiki ... ali mislite biti malo uslužni svojim damam?

Nadaljevanje prihodnjič

Zvone Kržišnik

Pesem o razrednem boju in revoluciji

O genezi človekovega duhovnega sveta bi moglo biti zapisano: v začetku je bila pesem. Z njo je bil človek izročen hrepenanju po lepoti. Pesem je od davnih dni neustavljivo tirala človeka, da izpove svojo resnico ter da jo išče v soljudeh in v prirodi. Pesem blaži človeku boj, ko se žene, da bi obvladal svoj etos, da bi sam neodvisno od biblijskih zapovedi in groženj težil k dobremu.

V začetku je bila pesem. Iz nje so sevali vzgibi podzvesti; v njej so trepetala spoznanja o življenju in umiranju; klile radosti, temnele bolečine; v njenem naročju se je kotila in se spet utapljala čudna živ po imenu sreča; zadovoljstvo in razočaranje, svetloba in obup, ljubezen in srd, zanos, ki ga vzburljata volja in vednost ter iz njiju porojeno svobodno dejanje — pa spet občutje nemoči pred silo usode: vse te prvine in spojine življenja je gnetla pesem, prva kiparka humanega jedra.

Izza začetka se je zrcalilo v pesmi tudi kipeče ustvarjalno veselje. Saj je v delu in v stvarniški moči našla človekova bit svoje najgloblje uresničevanje. Toda, ko je bil človek podlegel zmoti, ko je odkril temno slast lastnine in je ta izvorni razkroj razdejal njegovo naravo — takrat je hvalnica delu zgubila prvotni zven. Bilo je, kakor da je obtičala v grlu rodov za tisočletja. Od tistih dob jo je nadomestila druga pesem; ta druga je bila polna žalosti; jokala je nad tragično krivdo, da sta se bila človek in delo zasovražila; tožila nad zgubljenim rajem svobode; včasih, vse bolj pogosto se je oglašala v njej pravična jeza; gibala se je med upanjem in resignacijo, med topo vdanostjo in pozivom k upor. Naj je bila tožna ali upajoča ali srdita — vselej je ta pesem zvesto zaznamovala čustva, preudarke in razpoloženja, ki so spremljala človeka skozi prekletstvo sužnosti. Takšna kot je mogla biti, je pomenila navkljub silam danosti elementarno vrednoto.

DELAVSKA BUDNICA

V katerokoli zgodovinsko obdobje se zazremo, vselej se srečujemo, tako kot s sleherno drugo, tudi s pesmijo, ki jo razžarja koprnenje po osvoboditvi človeka in dela:

Bratje, le k soncu, svobodi,
bratje, le k luči na plan!
Smrt je bolestna za nami,
pred nami svobode je dan.

Pesem o bratih, žejnih sonca, se je rodila v jeseni minulega stoletja, takrat, ko so delovne množice že bile sprožile gibanje za globljo socialno demokracijo, ko je že bila zatrta v krvi Pariška komuna in je Komunistični manifest že prižgal luč svetovnemu proletariatu.

Revolucionarna pesem je bila tedaj, pa stoletja in tisočletja poprej izraz osveščenosti, bojne enotnosti in udarnosti izkoriščenih ljudstev. Zgolj tihi obup zveni iz protestne poezije v kitajskem Shikingu. Podobna zatrta čustva se utrinjajo iz odlomkov, ki se dotikajo svobode človeka in dela v slovstvu Perzije, Egipta, starega Rima ... In skozi dolgotrajno fevdalno temo se izvija pesem samo kot ječeč tlačanov vzdih. Šele proti koncu srednjega veka, v bojnih koralih Husitov, v spevih, ki v katorgah dramijo duha podložnikom Ivana Groznega, pa v pesmih, ko Kmečka zveza stopa v boj za Staro pravdo, v boj zoper tiranijo posvetnega in duhovnega plemstva — šele takrat se oglasi človekovo zavestno upornišvo. Dva stiha, ki sta se bila ohranila iz slovenskih kmečkih uporov, prodorno izražata puntarsko voljo:

Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup,
Le vkup, uboga gmajna ...

Duha teh dveh stihov so slovenski pesnik Mile Klopčič ter skladatelja Rado Simoniti in Karol Pahor ohranili v znani umetni pesmi.

Le vkup, le vkup, uboga gmajna!
Heja, hejo!
Za staro pravdo zdaj bo drajna,
heja, hejo!
Zimzelen za klobuk,
punt naj reši nas tlačanskih muk!

Krvavi boji in rablji so ugonobili samo v deželah nemškega cesarstva več kot sto tisoč kmečkih puntarjev. Toda smrti na bojiščih, vislice, razbeljene krone, razčetverjanja, niso zatrli ljudskih stremeljenj po osvobojenju. Gubci in Gregoriči po vsem svetu so sporočili svoje ideale potomcem. In bolj kot vse druge oblike idejnih izročil je spet posredovala vzore pesem.

Velika francoska meščanska revolucija je zapustila Marseljezo, himno upornega svobodoljublja, Carmagnolo v zasmeh pokvarjenih monarhov, pesem *Ca Iri* — Bo že šlo — kot veder in hkrati porogljiv up v prihodnost. Rodovi proletarcev so si pozneje privzeli verze Heineja in Beranséja; proti sredini 19. stoletja, ko je bila razredna opredelitev vse silnejša, so v Nemčiji in Franciji začeli delavski umetniki kovati pesmi za neposredno uporniško rabo; slednjič je pariški strugar Pottier v letu komune spesnil, njegov tovariš Degeyter pa uglasbil krasotico, ki še danes z nezmanjšano močjo drami ogenj v velikem srcu delavskega razreda.

Vstanite, v suženjstvo zakleti,
ki jarem vas teži gorja!
Zdaj pravda stara k borbi sveti,
vas kliče za prostost sveta!

Ta čas, ko je imel svetovni proletariat že dodobra načrtano pot — vodila je skozi vse bolj čvrsto enotnost in skozi odločno gibanje — ni bilo na Slovenskem domala še nikakršne razredne zavesti. Ni je moglo biti. Delavska središča so se oblikovala počasi, zakaj tuji kapital, ki je edini izkoriščal slovenske rudne zaklade in industrijske možnosti, je snoval previdno, obotavljivo. Še pomembneje pa je bilo, da so bile vse naše narodne sile, torej z meščanskimi tudi mlade delavske in malo osveščene kmečke množice, vprežene predvsem v nacionalno gibanje, ki je v dobi taborov in čitalnic doseglo vrhunec. Šele pol stoletja kasneje, po prvi svetovni vojni, so družbenosocialni procesi polagoma prevzeli prvenstvo.

Bolj kot kjerkoli je to prepletanje obeh gibanj našlo svoj odmev v glasbenem ustvarjanju in poustvarjanju. Medtem ko je bilo v letu 1869 ustanovljeno v Ljubljani šele prvo naše delavsko pevsko društvo, pa še tisto ni imelo razen slabih prevodov iz nemščine peti kaj programskega, sta že mogočno bučali Hajdrihovi domoljubni pesmi »Jadransko morje« in »Hercegovska«. Besedilo za prvo je napisal Simon Jenko, za drugo Fran Cegnar. Iz obeh, morda umetniško prepričljiveje iz Hercegovske, je že zvenela usodna vera v bratstvo jugoslovanskih narodov:

Orli rojeni na skali studeni,
brez svobode življenja nam ni,
mi se ne umaknemo sili nobeni,
bratje, čez vrage svoboda zasij!

Pesem je dramila, podžigala, blažila stare rane krivic, lajšala sodobnost, napovedovala jutrišnji dan, ki mora tudi malemu in brezpravnemu Slovincu prinesiti veličino. Pesem je budila pogum, hitela nekam daleč naprej pred časi in dejanji. Pogosto je vezala narodne in socialne upe na zavest, da »največ sveta otrokom sliši Slave«; da ne more propasti narod — otrok velike slovanske družine, — čeprav je z izjemo lužiške Srbije v tej družini številčno najneznatnejši. Ta vera je zahtevala neizmerne zaloge ponosa in hrabrosti — še zlasti, ko je jarem avstro-ogrske monarhije v desetletjih po marčni revoluciji postajal težji in težji.

Pod konec 19. stoletja, ko so se že osnovali sindikati in stranka socialne demokracije, je delavsko gibanje na Slovenskem vendar začelo dohitevati nacionalne premike. Postajalo je upoštevanja vredna sila, zrasla iz lastne poglobljene zavesti, pa iz vzorov prve in druge Internacionale. Že je to gibanje vsrkalo pristno delavsko solidarnost, kakršno je pri nas in v svetu zapečatila krvava čikaška demonstracija 1889, že se je s toplim zanosom pridružila svetovnemu praznovanju 1. maja.

Slovenski delavci v tistem obdobju niso imeli svoje samonikle pesmi. Niso imeli niti poeta, kakršnega so imeli Srbi v Kostu Abraševiću, niti skladatelja, ki bi se hotel ukvarjati s tem delom, kot se je na Hrvaškem Ivan Zajc. Pomagali so si tako, da so v partiture tujih skladateljev vpisovali slovenska besedila, v glavnem bolj ali manj nerodne prevode. Navzlic temu je bil oni čas, lahko bi se reklo, klasična doba delavske pesmi na naših tleh, še zlasti, če gledamo na ves proces z revolucionarno buditeljskega in manj z umetnostnega vidika. Na prvomajskih paradah, promenadnih koncertih, izletih in ob sleherni drugi priložnosti so prepevali pesmi Scheua, Blobnerja, Schwaba, Uthmanna, Rive in drugih skladateljev, ki so zasloveli med množicami v tem delu Evrope. Med najstarejšimi pesmimi te vrste je bil pač Blobnerjev Delavski pozdrav:

Zdravi, hrabri bojovníci,
hajd za dela čast na boj!
Solidarnim in pogumnim
sveti vedno zmage soj...

Skozi poziv k solidarnosti in skozi druge akcijske poudarke se v pesmi o hrabrih bojovníkih očrtujejo tudi temeljni cilji delavskega gibanja: priboriti delu zgubljenjo čast in oblast, ter doseči za proletariat človeško enakost. Besedilo, udarni napjev in ritem so se v tej pesmi lepo vskladili, tako da so jo brž poprijeli možje, ženske in otroci in je v pravem pomenu besede postala množična last.

Na prelomu v dvajseto stoletje se je tako začela tudi pri nas jasiti zabloda, stara toliko kot razredna družba. Delavec in delo si nista sovražnika, pač pa je delavčev sovražnik izkoriščevalski sočlovek. Delo samo, ustvarjalnost po sebi, je čista lepota. Pesem, ki je v davnih časih opevala prvotno lepoto, pozneje pa za cela tisočletja v grozi utihnila, si je zdaj spet prva naložila poslanstvo, razkriti usodno zmoto:

Dušo veselo
stvarja nam delo,
delo edino
vsem nudi spas...

Pesem Slavo delavstvu je zložil poleg več podobnih hrvaški mojster Ivan pl. Zajc. Slovenski delavci so jo peli s toliko večjim ponosom, kolikor jih je prevzemalo čustvo, da so spev prejeli od skladatelja najbližjega bratskega naroda. Delavska pevska kultura je bila na Hrvaškem prav toliko zgodnejša in močnejša, kolikor je bilo hrvaško delavsko gibanje v celoti izrazitejše od slovenskega. Prvo pevsko društvo SLOGA so ustanovili zagrebški tiskarji že 1864, temu pa so sledila SLOBODA, JEDNAKOST in v letu 1905 varaždinska SLOBODA. Koliko so se hrvaški delavci čutili hvaležne Zajcu za njegovo delavsko skladanje, pove podatek, da so mu leta 1912 za 80. obletnico rojstva priredili jubilejni koncert. Starček je bil ganjen do solz; še posebno, ker je videl, da so se ga spomnili tisti, katerim je dal zdaleč najmanjši del svojega obsežnega opusa, vsi drugi pa so ga pozabili.

Vendar bi bilo krivično, če bi dejali, da Slovenci nismo imeli na prelomu v 20. stoletje še čisto nič izvirnega, kar zadeva delavsko pesem. Preprosti skladatelj Ivan Laharnar in pesnik Anton Aškerc sta spravila v življenje spev, iz katerega je čutiti drugačno, pravičnejšo opredelitev odnosa med delavcem in delom.

Na delo, na delo,
združi naj se z bratom brat,
pod eden prapor združimo se vsi...

Knjige, enciklopedije, študije, ki se ukvarjajo z glasbeno zgodovino, odmerjajo neznansko malo prostora in pozornosti delavski glasbi. Skladatelji, njihova dela, orkestri, pevski zbori, so omenjeni v nekaj vrsticah, ponavadi z drobcenimi črkami. Tako imenovana tendenčna glasba si je priborila bore malo strokovnega ugleda. Domala vsi zgodovinarji in komentatorji obravnavajo delavsko pesem kot nekaj obrobne, nepomembne, kot nekaj, kar pravzaprav nima nobenega opravka z umetnostjo. Veliko več pozornosti posvečajo opereti, solzavemu meščanskemu samospěvu in drugim takim izdelkom. Kadar preučujejo življenjsko delo skladateljev, ki so se razen z drugimi stvarmi pečali tudi z revolucionarno budnico, se jim ta del njihovega ustvarjanja največkrat sploh ne zdi vreden omembe.

Razloga za tak položaj sta videti zlasti dva. Najprej, v vseh obdobjih razredne družbe je bila umetnost lastnina zatiralcev. Izkoriščanim so odrekali tako zmožnost kot pravico in potrebo, da bi užili to lepoto. Drugi razlog izhaja iz prvega: izkoriščani niso mogli niti razviti svojih darov, niti utešiti žeje. Kar so umetnostnega storili in kar so sprejemali, ni moglo vzdržati tekme s stvaritvami in užitki tistih, ki so vladali, ali jih vsaj ni tlačila mora sužnosti. Ko so se ponižani začeli prebujati, vsebina in oblika njihovega umetnostnega snovanja ni mogla biti drugačna kot tendenčna, angažirana — kot taka pa veljavnim lepotnim merilom ni mogla ustreči. Vendar zasluži vso obsodbo kronika in kritika — ni je mogoče imenovati drugače kot buržoazno —, ki v temelju zanika umetnostno vrednost revolucionarne budnice. Še posebno, ker spregleduje dejstvo, da delavska umetnost ni mogla v nekaj desetletjih doseči popolnosti, za kakršno so drugi potrebovali dolga stoletja.

In navsezadnje — dovolj se je ozreti na slovensko delavsko gibanje v otroštvu 20. stoletja — ali ni izkoriščevalski razred storil vsega, da bi to gibanje zatrl z njegovo kulturo in prosveto vred? Izcejanje znoja, brezposelnost, lakota v revirjih, emigracija, šikane, trganje zaslužkov, prepovedi delavskih praznovanj, neusmiljen zator stavk — kako naj bi vse to vplivalo, da bi se — denimo, delavska pesem dvignila nad neposredno organizacijske in aktivistične smotre? Nikakršne možnosti ni bilo za tak razvoj. Takšna kot je bila, je delavska pesem poštena in iskrena, s tem pa je pokrila vsaj eno izmed bistvenih umetnostnih zahtev. Prav tisto, ki ji velik del formalno dognanih in priznanih meščanskih stvaritev ni ustrežal. Tedaj je očitno, da glasbena zgodovina, žal, še do današnjih dni tej pesmi ni odmerila mesta in prostora, ki ji gré.

Do prve svetovne vojne pa tudi med njo in še dolgo po njej slovenska revolucionarna budnica res ni našla izvirnih poti. Ta čas ko so češki delavci že imeli Nerudo, Bezruča, Wolkerja, nemški 120.000 pevcev v 4000 pevskih društvih, italijanski svojo »Bandiera rossa« kot spontan izraz proletarske enotnosti, poljski ogromen svojski opus, vezan na narodno osvoboditev izpod nemškega in ruskega jarma, da ne govorimo o ruskih delavcih, ki so črpali svojo pesem izza Stjenke Razina, punta Pugačeva, sibirskih izgnancev, ter slednjič iz Oktobrske revolucije — tačas slovenski delavci niso imeli kaj zares svojega. Čeprav so bili na njihovi strani Jenko, Gregorčič, Aškerc, Cankar, so bili ti veliki pesniki vendar v prvi vrsti zagrnani v ožje narodno vprašanje. Tudi ni bilo skladateljev, ki bi to in ono umetniško besedilo enakovredno uglasbili. Tako ni preostalo delavski kulturni zvezi Vzajemnost, ustanovljeni leta 1914 in kasnejši »Svobodi« nič drugega, kakor da sta še dalje segali po nemških pesmih, ki so jih prevajali Golouh, brata Kristana in menda tudi Ivan Cankar. Stara pevska društva v Trbovljah, Idriji, na Jesenicah in drugod so samo tako mogla dobiti kaj programske delavskega. Po prvi svetovni vojni je mimo nemških prišla k nam tudi pesem, ki se je bila priljubila rdečearmejcem med boji z belo gardo:

Kovači smo in naša sila,
skovala nam bo sreče ključ,
in iskra svetla izpod kladiva,
prižgala bo svobode luč ...

Ali je kaj čudnega, da se izvirna delavska pesem ni mogla razmahniti tudi dolgo po letu 1918? Še preden je začela usihati vera, da bo kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev izpolnila narodne težnje, ki so jih gojili rodoljubi mnogih

generacij — še prej so bili v tej državi postavljeni na laž družbenosocialni upi. Obznana, za njo zloglasni zakon o zaščiti države, razbitje neodvisne delavske stranke, preganjanja komunistov in drugih zavednih delavskih borcev, šestojanuarska diktatura in mnoga druga dejanja so napovedala, da bo delovni človek še naprej ostal neenak in družbeno nesvoboden. Bilo je, kakor da so razočaranje, občutek prevaranosti in strah pred prihodnostjo ohromili z vsem gibanjem tudi njegovo pesem. Na Slovenskem se je kmalu pridružila vsakršnemu razočaranju bolečina, da so nam diplomatske spletke odkrhnile velik del narodnega ozemlja, da je na stotisoče naših rojakov ostalo za umetnimi mejami. Ta čustva izpoveduje Slovenska zemlja, pesem, ki jo je zložil Ferdo Juvanec:

Zemlja slovenska, zemljica sveta,
tujec po tebi sega z roko,
meni je tožno, meni je težko,
kot da mi pšica meri v oko ...

Šele v tridesetih letih so šli delavski rodovi s komunistično partijo in drugimi naprednimi silami spet v odločnejši boj. Občutje moči se je začelo vračati. Partija, ki je morala vseskozi delati v ilegali, je pokazala, kako je mogoče zdržati tudi najhujše preizkušnje. Vse bolj enoten je bil delavski nastop v zahtevah in stavkah. Nemajhno oporo je črpalo gibanje iz novic, kako raste vpliv in moč delavstva v drugih deželah. Na pevski olimpiadi v Hanovru 1928 je nastopilo na desetih koncertih 50.000 pevcev, pevk in godbenikov z vsega sveta.

Pesem, zvesta spremljevalka boja se je tudi v Sloveniji oglasila krepkeje. Našla je svoje domače sestavljalce, še zlasti pa že tudi skladatelje, ki so jo znali prenesti v notno črtovje izvirneje, z večjo umetniško ambicijo:

Budi, budi sirena,
oznanja dela čast.
Rudarja želja je iskrena,
»Na srečo!« svojcem glas.

Obraza resnega koraka,
naprej tja v rov teman,
po trpki kruh, ki tam ga čaka,
boriti se usodi vdan.

V tej pesmi uglednega slovenskega komponista Emila Adamiča, imenoval jo je Rudarska himna — se mešata dve čustvi. Skozi prvi del melodije zveni vdanost v neizbežno usodo. Besedilo to potrjuje, ko resignirano ugotavlja, da sta rudarjev delež trpljenje in trpki kruh. Smrt, ki ga morda čaka v rovu, bo šele rudarjevo vstajenje. Vendar — vseeno hodi v rov, ker tam »zbira zaklade za dom in svoj narod«.

Pesem zvesto ponazarja čustvovanje, z njim vred pa življenjski položaj rudarja v obdobju gospodarske krize, ko je v zasavskih revirjih in drugod pustošila strašna beda.

Emil Adamič je zložil tudi Našo pesem; verjetno neposredno pred velikim zletom Svobode v Celju leta 1935. Isto imenitno besedilo pesnika Mileta Klopčiča je uglasbil tudi Anton Jobst:

Mi hočemo pesmi, pesmi vstajenja,
da planemo složni, silni iz dna.
Da pesem bo naša krik hrepenenja,
ki sanja ga delo vsega sveta ...

To so že izvirne slovenske delavske pesmi. Ni jim mogoče odrekati umetniške vrednosti. Ustvarjali so jih ljudje, ki jim je ne glede na njihov stan utripalo v prsih delavsko srce. Posvetili so jim svoje prepričanje, odkritosrčnost, talent in znanje. Še predvsem so jim darovali namen, vzdigniti in razvihariti množice na poti k osvobojenju; množice, ki so potrebovale lastno novo kulturo, da bi jim bila pomočnik v težavnem družbenem boju. Se vé, navdih za svoje stvaritve so črpali pesniki in skladatelji lahko samo iz danih razmer, samo iz prebujajoče se zavesti v množicah.

O, čujte delavskih množic korak,
da zemlja pod njim odmeva težko,
naj stopamo novemu času naprot,
oj, bratje naprej, oj bratje naprej ...

Skladatelja Cirila Preglja »Delavska pesem« je tudi nastala v letu 1935. Besedilo zanj je napisal Fran Roš s tako modernimi programskimi poudarki, kot bi že videl na pohodu partizanske brigade. Sicer pa so v oblikovanju revolucionarnih besedil prednjačili proletarski poetje: Mile Klopčič, Tone Čufar in Tone Seliškar — neposredni predniki Kajuha, Bora in drugih glasnikov upora. Klopčič, Čufar, Seliškar in še nekateri, so pač pisali iz duše, brez vsiljivih aktivističnih gesel — bili so umetniki. Njihova besedila so mogla vzbuditi invencijo v skladateljih, ki so imeli množicam kaj povedati z glasbenimi sredstvi.

Ob srečnem združenju dveh umetnikov — muzika in poeta — je tako nastalo verjetno glasbeno najvrednejše delo slovenske revolucionarne ustvarjalnosti pred osvobodilno vojno: Cvetoči bezeg. Avtorja te pesmi sta Slavko Osterc in Tone Seliškar:

Okoli ogromne hiše
leži prostrano dvorišče,
pusto in prazno,
do gole prsti poteptano ...

V ozadju tovarne
in vile z vrtovi:
fata morgana ...

Iz prsti pa kakor čudež poganja
bolehav bezeg
z edinim cvetom v nizkem vršičku.

Ves bel je cvet,
smaragdni so listi,
bel cvet v puščavi
lučka v temi.

Črn rudar se je ustavil pod njim,
še eden, dva, trije ...
Drveči vlak je švignil mimo njih
in moje oči so še ujele
tri črne rudarje
in beli cvet,

tri črne oblake
šop belih zvezd,
tri ostre igle
za moje srce.

Morda bo kdo dejal: kaj ima opraviti ta čudovita ekspresionistična lirika v izboru delavskih pesmi? Kako naj se uvrsti ta moderna, z ostrimi disonancami nabita poezija v revolucionarno pesmarico? Osterc, gotovo najizvirnejši skladatelj slovenskega rodu, mož orjaške glasbene kulture in hkrati človek — naprednjak od glave do peta — je bil vse življenje ene misli: pesem ni samo izraz umetnostnega, ampak tudi političnega prepričanja. Vse Osterčevo iskanje in ves njegov ustvarjalni napor, ko je z radostjo in muko kopal v nedrja novega glasbenega jezika, sta bila vsklajena z ono temeljno maksimo. In Seliškar — eden izmed redkih naših socialnih pisateljev, zanesljivo ni bil drugačnega mnenja. S Cvetočim bezgom sta se prepričljivo postavila po robu meščanskemu snobizmu, ki je rad verjel (in še danes pogosto verjame), da je lirična lepota njegova ohišnica in da delavcu ni sojeno kaj več kot robustna koračnica. Zato, da bi nekaj storila zoper takšno naziranje, zato, da bi v pravem pomenu besede storila revolucionaren korak naprej, zato sta Osterc in Seliškar napisala Cvetoči bezeg.

Čas, v katerem je pesem nastala, je že potreboval budnico večje umetnostne teže. Slovenskemu narodu, njegovemu delavskemu razredu in njuni zavesti se je bližala velika matura.

Florjan Laimiš

Čas, v katerem je prekipelo nasilje

Dogodki junija letos v Sowetu, sate-litskem naselju pri Johannesburgu v Južni Afriki so bili najverjetneje zadnja zmaga premiera rasističnega režima Voersterja nad črnopolto večino v državi. Še enkrat se je potrdilo spoznanje, da je svet ne le bolan od nasilja, temveč da so skupnosti na svetu, ki nasilje dobesedno obožujejo. Podatki, da je bilo v Sowetu v petih dneh črnškega upora 176 mrtvih in več kakor 1100 ranjenih, med njimi pa samo dva belca, pričajo, da je nastopil čas, ko morajo brezpravni dokončno postati zdravniki, ki bodo izrezali bulo nasilja s svojega ozemlja, na katerem imajo vso pravico biti izključni gospodarji.

Kdor hoče priti do korenin, mora kopati globoko. Tudi v Južni Afriki ob tem prihajajo do spoznanja, da se je strah naselil v belem bunkerju na afriški celini. Strah je upravičen, kajti rodilo se je spoznanje, da nekaj več kot 4 milijone belcev ne bo moglo več dolgo živeti v trdnjavi, iz katere ni izhoda. Kar tam bo treba plačati račune za zločine, ki jih je storilo 4,6 milijona belcev med poskusi, da bi strahovali in vladali večini 18 milijonov črnopoltnih Afričanov.

Rasistične oblasti so razglasile, da so neredne prignali do vrhunca komunistični agitatorji, katerih cilj je bil opozoriti ameriškega zunanjega ministra Kissingerja na položaj črnske večine v Južni Afriki. Ravno tedaj se je Kissinger na Bavarskem sestal z južnoafriškim premierom Voersterjem. Vendar, Afrika-

ni niso potrebovali komunističnih agitatorjev za svoj upor. Anglikanski dekan iz Johannesburga, črnopolti Desmond Tutu je dejal: »ne, ne rabimo komunističnih agitatorjev, če hočemo opozoriti na krivice, sredi katerih živimo. Resnični agitatorji so zakoni, ki odvzemajo vse pravice črncem, zakoni o rasnem razlikovanju, zakoni, ki nam onemogočajo, da bi mladi ljudje različne barve kože študirali skupaj, zakoni, ki ne dovoljujejo porok med ljudmi različnih ras in še deset in deset drugih rasističnih zakonov.

Šolstvo je bilo tista tempirana bomba, zaradi katere so se začeli nemiri. Več kakor 5000 črnopoltnih dijakov je namreč protestiralo proti vladnemu načrtu, da se bo moralo 200.000 dijakov v 250 šolah v Sowetu učiti nekatere predmete v jeziku afrikaans, ki je poleg angleščine eden od dveh uradnih jezikov v državi. Burščina ali afrikaans ali tudi »kapholländisch« je jezik, ki ga je 73-letni Alan Paton, pisatelj, avtor knjige: »Ne joči, ljubljena dežela«, definiral takole: »to je jezik 'afrikanarjev', to je potomcev nizozemskih naseljencev na ozemlju Južnoafriške republike, Burov, neke vrste poenostavljena nizozemščina, lepa govorica, ki so jo imeli mnogi v deželi rajši, kakor pa angleščino. Za črnsko mladino pa je burščina isto kot vsiljena kultura, kolonializem, podrejenost in rasizem«.

Prevladuje tudi mnenje, da je bil junijski spopad v Sowetu samo preizkušnja moči, vse več je dokazov, da se de-

janski, verjetno dokončni obračun, šele bliža. »Upor v afriških četrthi Johannesburga, piše alžirski list 'El Mudžahid', upor in njegova brutalna zadušitev s strani Voersterjeve policije morata razgnati še zadnje dvome o tem, ali je možen razgovor s Pretorijo. Za nas so pogajanja s takšnim režimom nemoralna. Sistem apartheida in nedolžne žrtve v Sowetu ter prej v Sharpevilleu in Carlstonvilleu pričajo, da je za neodvisno Afriko kompromis s Voersterjem nemogoč in da se je reakcionarnemu nasilju fašističnega režima v Pretoriji mogoče postaviti po robu samo z revolucionarnim nasiljem afriških množic.«

Soweto, to je le okrajšava za South-Western Townships, satelitsko naselje pri Johannesburgu, ki mu domače časopisje pravi Alexandr. Več kakor milijon črnecv Bantu živi v Sowetu, ki velja za peto največje afriško mesto južno od Sahare, zaradi režima, ki so ga uvedli rasisti, pa tudi mesto z najhujšo kriminaliteto v Afriki. Dovoljenje za bivanje v Sowetu je povezano z dovoljenjem za zaposlitev v Johannesburgu. Soweto ali Alexandro so ustanovili leta 1953. Mesto ima svojo, močno korumpirano policijo, posebne gasilske enote, lastne cerkve in šole, bolnišnice in druge ustanove. Črnci nimajo nobenih pravic. Ne smejo si postavljati domov, čeprav je to njihova zemlja, nimajo svojih kmetij in podobno. Nemiri v mestu so na dnevnem redu. Vsak teden umre nasilne smrti vsaj ducat prebivalcev Soweta. Še posebno se zaostri položaj v mestu, ko pridejo tja priseljenci iz drugih krajev Južne Afrike. To so večinoma rezervna delovna sila, ki so jo beli gospodarji nabrali, da bi z njo pritiskali na delavce iz Soweta, če se upro izkoriščevalskim mezdam.

Belopolti Johannesburg ne more brez cenene delovne sile črnkega prebivalstva. Zato vozi vsak dan iz Soweta v Johannesburg nekaj sto avtobusov in 20 vlakov v obe smeri. Črnci veljajo za »gostujoče delavce«, ne pa za gospodarje svoje domovine. Vsak dan tvegajo življenja v rudnikih in na delovnih mestih, kamor že dolgo ne stopi noben belec več. Na vlaku prebijejo po tri ure na dan, to pa v vagonih, slabših kot živinskih. Pred vstopom na vlak se morajo legitimirati s potnim listom, na katerem so njihovi prstni odtisi. Ko se zvečeri, morajo izginiti iz naselij belcev in se umakniti v svoje gete, ki so v resnici prava koncentracijska taborišča.

Njihovi domovi so res v ponos rasi-stom. Spalnice so prostori z rogoznica-

mi; v vsaki živi po osem ljudi, vsaka peta soba ima električno luč, na vsakih 20 sob pa pride po ena pipa. Na devet oseb pride po en umivalnik, en toaletni prostor pa je namenjen 14 stanovalcem. V naseljih se širijo prostitucija, alkoholizem, kriminaliteta, brezdomstvo ter nenehni strah, da bodo belci razgnali naseljenke in jih odpeljali v še hujše razmere.

Protesti v Sowetu pa se niso začeli v teh bednih siliščih, temveč na območju univerze. Študenti so se zbrali v povorko in krenili proti magistratu. Pridružili so se jim dijakci ter skupaj z njimi peli afriške svobodoljubne pesmi in vzklikali, da terjajo pravico. Že ko so se demonstranti oddaljevali od magistrata, so jih belci napadli.

Namen belopoltih oblastnikov, da bodo uvedli burščino kot učni jezik v šolah za črnce, je samo priliz olja na ogenj nestrpnosti. Vprašanje jezika je simbol črnkega odpora nasilju belcev. To je bila vsebina gesel zatirane večine v Južni Afriki. Že pred izbruhom krvavih nemirov je mestni svetnik iz Soweta Leonard Mosala opozarjal oblasti, da se utegne ponoviti Sharpeville v precej hujši obliki, če bodo vztrajale pri jezikovni reformi v šolah. Nihče ga ni poslušal, vlada se ni ozirala na njegovo svarilo. Pred 16 leti so morali v Sharpevilleu razglasiti izredno stanje, da je belopolta oblast lahko obvladala položaj z orožjem, ki ga prejema od svojih zahodnih zaveznikov in prijateljev za »obrambo državne neodvisnosti«. Septembra 1973 je policija med nemiri rudarjev v zlatokopih Carlstonvilleu ustrelila 12 črnopoltnih rudarjev.

Soweto je bil do izbruha študentskih nemirov, v katere so kasneje posegli tudi starejši, relativno miren. Tisti, ki znajo opazovati in prisluhniti podtalnemu hrumenju, so lahko že veliko prej ugotovili, da je to mesto potencialno žarišče ne le nemirov, temveč odločnega črnkega upora. Medtem ko so starši še sestavljali peticije za vlado, da bi jo odvrnili od spremenjenega režima v šolah, so njihovi otroci v starosti od 13 do 18 let že vzeli stvar v roke. Nemir je zajel tudi nekatere predstavnike južnoafriške inteligence, belce in črnce. »Ali se na ministristvu res ne zavedajo, da je afrikaans osovražena govorica, saj vendar simbolizira kolonializem in podrejenost črncev,« je spraševal neki rektor.

Šolstvo je najtesneje povezano z imenom sedanjega premiera Voersterja. Leta 1958 je postal namestnik ministra za

vzgojo, umetnost in znanost. Pod njegovim vodstvom so s pomočjo »Bantu Education Act« uveljavili načelo rasnega razlikovanja tudi v šolah in na univerzah. Njegovo delovanje je pripeljalo do znanih dogodkov v Sharpevilleu leta 1961, nakar je bil Voerster imenovan za pravosodnega ministra. Svoje naloge se je lotil z vso vnemo. Reorganiziral je policijo, dosegel je sprejem zakona o sabotajah, to je bilo leta 1962, eno leto kasneje pa je prodrl tudi z zakonom o pre-

prečevanju komunistične nevarnosti. Oba zakona sta dala tako ministru, kakor tudi policiji neomejeno moč. Po določilih teh zakonov so črno-polte voditelje panafrških organizacij in predstavnike komunistične partije internirali na otoku Robben, kjer sedijo še zdaj, čeprav je od tedaj minilo že 13 let. S temi metodami je Voersterju uspelo onemogočiti vse nasprotnike apartheida, pa naj so bili to južnoafriški liberalci ali pa komunisti.

Aleš Lapovnik

Nemirno spanje koroških vojvod

Nasilje je zajelo ves svet. V vietnamski vojni so ga prignali do vrhunca, dopolnili so še tisto, kar se je nacifašističnim strahovalcem morda izmuznilo iz zbirke sredstev in metod, s katerimi je mogoče fizično zlomiti človeka, duševno pa že precej težje. Zdaj so na vrsti koroški Slovenci, s katerimi policija na drugi strani meje ravna tako, da že sami pišejo o »Ulstru, v katerega se spreminja Koroška«, o »Belfastu v Celovcu« in podobnem. Pri tem pa gre samo za uveljavljanje tistega, kar je že zapisano in obljubljeno, kar je bilo podpisano s krvjo koroških borcev in aktivistov.

Tako preprosto sicer ni bilo, kot lahko beremo v tisku dežel severno od nas, »da je ob razpadu Avstroogrske živelo na Koroškem okoli 80 000 Slovencev, da je Hitler poglobil razcepitev prebivalstva in 1940. leta izselil Slovence iz Koroške, tiste, ki so se upirali, pa je likvidiral. Leta 1945 so izseljenci prišli nazaj kot Titovi partizani in obračunali z marsikaterim Korošcem. Sovraštvo se je na obeh straneh poglobljalo« (Ulrich Brunner, Dunaj).

Po mirovni pogodbi, sklenjeni 10. septembra 1919 v St. Germainu je prenehala obstajati Avstroogrska monarhija. V Avstriji je monarhijo zamenjala republika. Spremna nota k mirovni pogodbi, datum note je 2. september 1919, svetuje, naj bi se meje med republiko Avstrijo in sosednjo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev držale jezikovne meje med nemško in slovensko govorečim prebivalstvom. Ni bilo torej sprejeto načelo zgodovinskih meja, kot na primer pri ustanavljanju Češko-slovaške, ki je bila prej tudi sestavni del razpadle monarhije. Že vnaprej so torej Avstriji priznali severni, nemški del Koroške. Brez plebiscita in brez upoštevanja vsakega ugovora.

Zgodovina koroškega plebiscita, te sramotne potvorbe na škodo slovenskega naroda, je še precej nedognana, kajti avstrijske oblasti še vedno skrbno skrivajo pomembne dokumente o tem zgodovinskem dogodku.

V skladu z 49. členom tedanje mirovne pogodbe — člani so bili za Slovence na Koroškem že od vsega začetka urezovalci usode v prid močnejšemu in brezobzirnejšemu — je bil potreben na Koroškem plebiscit. V zvezi s tako imenovanim po-

uročjem Celovca je člen določal, »da bodo prebivalce celovškega področja povabili, da z glasovanjem naznačijo državo, h kateri želijo, da se to ozemlje in z njim tudi njihovi domovi, priključi.«

Področje je bilo razdeljeno na dve coni. Večja je bila cona A, manjša pa B. Določeno je bilo, da bo plebiscit zajel samo prebivalstvo v coni A, to je na današnjem dvojezičnem ozemlju, razen na zahodu. Tam, na zahodu Koroške, plebiscit ni zajel dvojezičnega dela spodnje Ziljske doline in tudi ne enega dela Roža. Plebiscitna cona A se ujema tudi z ozemljem, ki so ga nacistične oblasti v Avstriji, ki je bila tedaj vključena v tretji rajh in dala precej sila gorečih policistov v zelenih in črnih uniformah, ki so tako vneto izseljevali in morili po naših krajih med II. svetovno vojno, označile 6. 2. 1943 kot področje, odkoder je treba Slovence izseliti. 1910. leta je bilo v tej coni 73 488 prebivalcev, od katerih jih je 69,18 % označilo slovenščino kot svoj pogovorni jezik.

Glasovanje se je zaradi številnih interesov v tedanji Evropi — narodno vprašanje je imelo očitno najmanjšo težo — končalo Avstriji v prid. Zaradi tega v coni B, to je ožjem območju Celovca, sploh ni bilo plebiscita, ozemlje je brez razprave pripadlo Avstriji.

Kot odgovor na policijsko divjanje nad Slovenci, predvsem pa zaradi načrtov za popolno izselitev Slovencev iz Koroške, se je partizanski upor razplamtel v vstajo. Prva akcija, napad na SS enote je bila 20. avgusta 1942, na legendarni Peci pa je bila ustanovljena prva partizanska četa na Koroškem. Ob koncu vojne je bila slovenska Koroška razdeljena na pet okrajev: Celovec, Beljak, Podklošter, Pliberk, in Velikovec. Po nepopolnih podatkih je bilo v tem času samo v okrajih Pliberk, Celovec in Beljak 45 odborov Osvobodilne fronte, 19 odborov Slovenske protifašistične ženske zveze, 32 odborov Zveze slovenske mladine, 3 odbori Delavske enotnosti in dva protifašistična odbora.

Vrh narodnoosvobodilnega boja na Koroškem je 16. maj 1945, ko je bil v Celovcu izvoljen Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Koroško (PNOO) kot najvišji organ nove ljudske oblasti. Poleg Slovencev so bili v ta organ izvoljeni tudi predstavniki avstrijskih protifašistov. Britanske zasedbene sile na Koroškem oziroma v Avstriji so po izvolitvi priznali PNOO za predstavnika jugoslovanske oblasti v deželi, vendar so to priznanje preklicale že čez nekaj dni, ko je morala jugoslovanska vojska na pritisk velikih sil zapustiti Koroško. Reševanje koroškega vprašanja je prešlo na diplomatsko področje.

Koroške deželne oblasti so napovedovale popravljanje krivic, storjenih Slovcem v času nacizma, predvsem pa škode, ki so jo utrpeli med vojno izseljeni koroški Slovenci. Oblasti so sprejele uredbo o dvojezični šoli na ozemlju južne Koroške. Ta šola, ki velja za enega od rezultatov protifašističnega boja koroških Slovencev proti genocidni politiki nemškega nacizma in njegovih koroških predhodnikov, je v načelu priznavala trajen dvojezični značaj prebivalstva v 64 občinah južnega dela Koroške ter enakopravnost obeh deželnih jezikov! Toda, v letih 1958 do 1959 so koroške in za njimi osrednje dunajske oblasti ukinile obvezno dvojezično šolstvo na južnem Koroškem in ga spremenile v neobvezno. Od tedaj dalje se morajo slovenski učenci posebej prijavljati k pouku v materinščini.

Med pripravami na sklenitev avstrijske državne pogodbe so morale koroške deželne oblasti in večinske stranke v državi znova priznati upravičenost kulturnih in gospodarskih zahtev koroških Slovencev. Zajete so bile v 7. členu avstrijske državne pogodbe, podpisane 15. maja 1955 med Avstrijo in štirimi okupacijskimi

silami, to je SZ, ZDA, Francijo in Veliko Britanijo. Še isto leto je pristopila k tej pogodbi tudi Jugoslavija.

Sedmi člen avstrijske državne pogodbe zagotavlja Slovincem in Hrvatom v Avstriji vrsto narodnostnih pravic. Člen, o katerem se je sprožilo veliko pravde, povsem nepotrebne, če bi Avstrija izpolnila tisto, kar je obljubila, ko je iz rok zaveznikov v II. svetovni vojni sprejemala svojo samostojnost in nevtralnost, ki je zajemala jamstva za miren napredek manjšinskih narodov določa, da:

1. manjšinski narodi (Slovenci in Hrvati) uživajo na Koroškem, Štajerskem in Gradiščanskem iste pravice pod enakimi pogoji kot drugi avstrijski državljani, vključno s pravico do lastnih organizacij, zborovanj in tiska v lastnem jeziku,

2. že omenjeni državljani imajo pravico do osnovnega pouka v slovenskem ali hrvaškem jeziku in do sorazmernega števila lastnih šol,

3. v upravnih in sodnih okrajih Koroške, Gradiščanske in Štajerske je slovenski ali hrvaški jezik dopuščen kot uradni jezik dodatno k nemškemu. V takšnih okrajih (s slovenskim, hrvaškim ali mešanim prebivalstvom) bodo označbe in napisi topografskega značaja prav tako v slovenskem ali hrvaškem jeziku, kot tudi v nemščini,

4. pripadniki manjšin so udeleženi v kulturnih, upravnih in sodnih ustanovah svojih pokrajin pod enakimi pogoji, kot drugi avstrijski državljani,

5. dejavnost organizacij, katerih cilj je odvzemati slovenskemu in hrvaškemu prebivalstvu njegov značaj in pravice kot manjšine, je treba prepovedati.

Dve desetletji po sklenitvi državne pogodbe, v obdobju, ko je nasilje nad Slovenci v Avstriji doseglo vrelišče, nam prebiranje zapisov o sklepanju državne pogodbe jasno kaže, da so velike sile in tudi Avstrija tedaj upoštevale jugoslovanska opozorila o položaju koroških Slovencev v prvi avstrijski republiki. 7. člen avstrijske državne pogodbe zajema predvsem tista določila, ki naj bi zagotovila slovenski in hrvaški skupnosti v Avstriji enakopraven narodni razvoj v primerjavi z večinskim narodom.

Vse dozaj druga avstrijska republika teh obveznosti ni izpolnila. Za gradiščanske Hrvate in štajerske Slovence, ki pa jih Avstrijci sploh ne priznavajo, še ni prišlo do izvedbe zakonodaje, sloneče na državni pogodbi iz leta 1955, medtem ko je izvedena zakonodaja za koroške Slovence celo zožila dotedanje pravice slovenske skupnosti.

Leto dni po konferenci o varnosti in sodelovanju v Evropi, ko je tudi Avstrija podpisala zaključni dokument srečanja državnikov v Helsinkih in slovesno obljubila, da se bo vzdrževala vseh groženj ali uporabi sile ter težila k mirnemu reševanju sporov, da bo spoštovala človekove pravice, enakopravnost in samoodločbo ter izpolnjevala mednarodnopravne obveznosti v dobri volji in zaupanju, je obenem s svojimi voditelji dobesedno dvignila gorjačo ne le nad pripadnike naše manjšine, temveč tudi nad Jugoslavijo.

Povsem drugače kakor zdaj je deloval avstrijski kancler dr. Bruno Kreisky pred enim letom, ko je prišel v Slovenijo. Zagotavljal je, kako dobre namene ima, da bi se vprašanje koroških Slovencev in gradiščanskih Hrvatov »končno rešilo«. Ni povsem jasno, zakaj je ponujal menico brez kritja. Posledica tega dejstva je, da je dr. Kreisky začel klicati nazaj duhove in hrabriti najbolj ekstremna stališča avstrijsko-nemških šovinistov in drugih nacističnih rodoljubov in se prelevil v zagovornika skrajnih desničarjev. Dvojezični topografski napisi so izginili s Koroške, provokatorji in pretepači nemoteno divjajo po receptih, ki jih je zapustil nacistični propagandist dr. Goebbels, štetje in tako imenovani manjšinski zakoni pa odkrito napovedujejo poskus asimilacije slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji.

Odkar je sosednja dežela sprejela zakone o manjšinah, so dobili njeni nacionalistični elementi, zbrani v Heimatdienstu, vzpodbudo za organizirano gonjo proti Slovincem, in sicer pred očmi predstavnikov oblasti. Ni se izpolnilo naše pričakovanje, da bo avstrijski kancler kot državnik sosednje dežele in kot vidna osebnost socialnodemokratskega gibanja v zahodni Evropi, skušal preprečiti divjanje nacionalistov. Šetnje manjšine ne bo prispevalo k izpolnjevanju 7. člena. Nasprotno, vzpodbuja edinole divjanje nacionalistov in šovinistov, ki so se znova začeli oglašati, tako kot tiste tolpe, ki so pred 30 in več leti preganjale Slovence na istih tleh, na katerih se danes dogajajo stvari, ki bi morale že zdavnaj izginiti iz odnosov med dvema sosednjima državama. Bolje bi bilo, če bi kancler Kreisky več storil za utrjevanje osnove za razgovore s predstavniki Slovencev in Hrvatov v Avstriji. Samo v dogovoru z njimi je mogoče manjšinsko vprašanje v Avstriji rešiti na zadovoljiv način, obenem pa bi Dunaj s tem tudi omogočil razvijanje dobrega sosedskega sodelovanja z Jugoslavijo.

Cvetko Zagorski

Dve razsežnosti nasilja in odpora na Koroškem

Do konca avgusta 1976 so se stvari okoli slovenske in hrvaške narodne manjšine v Avstriji tako razbistrile, da lahko izluščimo dvoje bistvenih razsežnosti tega vprašanja.

Iz izjave vladnega predsednika Kreiskega, da popolnoma razume čustva tistih domovini zvestih Korošcev, ki se boje, da se ne bi še tretjič ponovilo, kar se je bilo zgodilo ob koncu prve in druge svetovne vojne, da so namreč jugoslovanske čete prodrle čez Karavanke, lahko sklepamo, da se germanski nacionalizem kljub dvema izgubljenima vojnama še ni unesel, marveč da ima oba poloma le za izgubljeni bitki v svojem »drangu«, se pravi agresiji na vse strani sveta, predvsem pa proti vzhodu in jugu. O tem zgovorno pričajo skoraj po vseh krajih Avstrije postavljeni nagrobniki, spominske plošče s kolonami imen, odkritja spomenikov itd., ki nimajo namena, da bi pomagali k iztreznitvi, marveč hočejo zbujaati nacionalistične tradicije in netiti novo rasistično sovraštvo, s tem pa po drugi strani nujno zbujaajo odpor ogroženih narodov in njihovih manjšin, kar ne more ostati brez usodnih posledic za agresorje same, česar pa jih šola zgodovine po vsem videzu doslej še ni naučila.

Na ves glas je namreč treba povedati svetovni javnosti, da je bilo v obeh navedenih primerih ravnanje jugoslovanske vojske osvobodilno in progresivno: v prvi svetovni vojni je pomagalo v družbi z drugimi narodnostnoobrambnimi gibanji rušiti ječo narodov — avstroogrsko monarhijo, v drugi svetovni vojni pa skupaj z drugimi protifašističnimi silami rušiti »tisočletni« nemški rajh, ki naj bi postal grob vseh nearijskih, predvsem slovanskih narodov. To bi moralo biti Kreiskemu kot socialistu, za kakršnega se še zmeraj ima, jasno kot poštevanika, vendar pa

njegove zadnje izjave zaudarjajo po revanšizmu in se vključujejo v recidivo neofašizma črne »internacionale«, ki spodbujana od »nacionalnih« družb dviga pravičarsko glavo v različnih evropskih deželah. V to širšo reakcionarno smer gre nova, sedanja razsežnost gonje, strahovanja in nasilja nad slovensko in hrvaško manjšino v Avstriji.

V drugo smer pa gre razsežnost odpora obeh manjšin proti »prostovoljni asimilaciji«, se pravi nacistični agresiji: le-ta se sama, s svojo trdoživostjo, v obrambi svojega obstoja internacionalizira, čeprav še ne tudi uradno, in se obenem z osvobodilnimi gibanji vseh še neosvobojenih narodov in njihovih še ne priznanih manjšin vključuje v svetovno gibanje neuvrščenih, katerega elementarna moč se ob vseh različnih poteh in različnih stopnjah razvoja tako krepi, da iz leta v leto vse bolj potiska imperialistične in neonacistične sile v defenzivo. In s kakršnimikoli napadi Kreiskyjeve, Paahrove in Feldnerjeve sorte se mora danes otepati slovenska manjšina na Koroškem, v katerihkoli okoliščinah potekajo priprave na preštevanje posebne vrste, kakršnikoli bodo rezultati, gotovo je to, da opravlja ta manjšina, njen zavedni del, nalogo, kakršno je že med prvo in drugo svetovno vojno in skozi ves svoj zgodovinski vek: postavlja se po robu in v bran rasističnemu načelu zatiranja in nasilja, za enakopravnost in pravico do življenja in razvoja vseh narodov in njihovih manjšin po vsem svetu.

Dr. Miro Stiplovšek

Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem

S knjigo o gorenjskih in štajerskih tiskarnah je strokovni svetnik v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja Jože Krall sklenil svojo obsežno monografijo o partizanskih tiskarnah na Slovenskem, ki je rezultat desetletnega prizadevnega in temeljitega raziskovalnega dela. Izidu del o osrednjih tiskarnah leta 1972 in o partizanskih tiskarnah v Slovenskem Primorju naslednje leto (prim. oceni v Borcu 1973, št. 4 in 12) je spomladi letos sledila še tretja knjiga, ki jo je pisec razdelil v dva dela. V prvem delu je obdelal partizanske tiskarne v kamniškem okrožju in na Štajerskem, v drugem pa gorenjske tiskarne na desnem bregu Save. Ni se torej držal geografskega kriterija, temveč se je pravilno odločil za prikaz problematike glede na razmere v času NOB. Razvoj partizanskega tiskarstva v kamniškem okrožju, kjer je bila v Radomljah konec 1943 ustanovljena prva tiskarna na nemškem okupiranem ozemlju Slovenije, je bil namreč najtesneje povezan s Štajersko. Razmere jeseni 1944 so terjale preselitev vseh treh tiskarn (»7 A«, »4 M«, »30 A«) iz kamniškega okrožja v osvobodjeno Zgornjo Savinjsko dolino, kjer so nadaljevale delo pod novimi imeni (»Pravica — 7 A«, »Krim — 4 M« oziroma »Pohorska tiskarna — 4 M«, »Podružnica Partizanske tiskarne — 8 M«) vse do decembrske ofenzive 1944. V teh tiskarnah so v manj kot enem letu natisnili skupaj 139 tiskov na 804 straneh v nakladi 379 850 izvodov. Krall je poudaril, da so tiskarne na Kamniškem in na Štajerskem delale v izredno hudih pogojih pogostih nemških hajk in ofenziv,

kar je terjalo njihovo večkratno prekinitev obratovanja in tudi selitve. Zaradi tega je bila proizvodnja nižja kot v tiskarnah na osvobojenem ozemlju. Požrtvovalni in iznajdljivi tiskarji kamniških in štajerskih tiskarn pa so uspeli natisniti tudi nekaj izredno lepih in tehnično dovršenih večbarvnih tiskov. Pisec je še pripomnil, da je zaradi pomanjkanja virov za te tiskarne pregled njihovega delovanja »ostal morda nepopoln.«

V drugem delu je Krall obdelal delovanje treh znanih gorenjskih tiskarn na desnem bregu Save (»Julija«, »Trilof«, »Donas«), ki so bile podrejene oddelku B Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko, medtem ko so bile kamniške tiskarne v grafičnem oddelku A. Značilnost teh tiskarn je zlasti dejstvo, da so bili pogoji za pridobitev tiskarskih strojev in materiala težji kot na Kamniškem, toda delovale so nato v ugodnejših pogojih kot kamniške tiskarne, in dve sta obratovali vse do osvoboditve. Skupaj so natisnile 245 tiskov na 846 straneh v nakladi 1.029.423 izvodov. Kakovostni vrh njihovih tiskov pa je znana Prešernova Zdravljica.

Krall je za vsako tiskarno posebej opisal nastanek, objekte, opremljenost, osebe in tiske ter dejavnike, ki so vplivali na njihovo delovanje. Za vsako obravnavano območje in obdobje je pregledno prikazal vojaške in politične razmere, tako da je partizansko tiskarstvo opisal v širšem okviru, kar omogoča tudi ustreznejše vrednotenje njegovega pomena v razvoju NOB.

Ob sklepu naj navedemo nekaj karakteristik, ki veljajo za vse tri knjige Krallove monografije. Za celovito podobo partizanskega tiskarstva je pisec izredno skrbno zbiral vse dosegljive vire in literaturo ter jih kritično analiziral. O tem nam priča dejstvo, da si je svoje ugotovitve v vsaki knjigi dokumentiral z od 600 do 1000 opombami. Na osnovi zbranega gradiva je delovanje partizanskih tiskarn lahko prikazal izredno nadrobno, mestoma pa bi nekateri podatki sodili tudi v opombe. Pomembno je dejstvo, da nismo s Krallovim delom dobili le sliko organizacijske in tehnične baze partizanskih tiskarn, temveč dejansko tudi opisano bibliografijo njihovih tiskov. Ta nam seveda ne daje celovite podobe t. i. partizanske literature, ki so jo precej raz-

množile tudi ciklostilne tehnike, toda prav v partizanskih tiskarnah je praviloma nastajal najpomembnejši tisk. Krallova monografija je tako pomembna osnova za novo raziskovalno nalogo, za vsebinsko analizo partizanskega tiska.

Krallovo celotno delo o partizanskih tiskarnah in njihovih tiskih je rezultat požrtvovalnega prizadevanja, prikazati velike napore partije pri agitacijsko-propagandnem delu, hkrati pa tudi pomemben prispevek k osvetlitvi deleža slovenske kulture v NOB. Z njim je opravljena pomembna naloga pri raziskovanju posameznih dejavnosti v NOB. Monografija je dragocena obogatitev problemskega dela Knjižnice NOV in POS ter zasluži njen pisec Jože Krall vse priznanje.

Iztok Ilich

Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945

»Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945« je prva vojaškozgodovinska monografija, v kateri je celovito obdelan narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda v letih druge svetovne vojne. Njen namen je prikazati nastanek in razvoj narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije ter potek bojev proti fašističnim okupatorjem in njihovim zaveznikom na slovenskem ozemlju v okviru osvobodilne vojne narodov Jugoslavije. Ob uspehih in zmagah seveda niso zamolčani tudi neuspehi in porazi, pri čemer so si avtorji še posebej prizadevali ugotoviti in analizirati njihove vzroke.

Čeprav je to izredno obsežno in kompleksno delo v prvi vrsti zastavljeno kot vojaška zgodovina ter je njeno težišče na nastanku in operacijah vojaških enot, poskuša — spričo tesne povezanosti političnega in vojaškega dogajanja kot neločljivih sestavin narodnoosvobodilnega boja — osvetliti tudi družbenopolitične silnice vojnih dogajanj, zlasti pa prikazati vlogo Osvobodilne fronte slovenskega naroda in v njej tistih sil, ki so v boj slovenskega naroda zavestno vnašale revolucionarno vsebino, kar je omogočilo, da se je že med vojno

izoblikovala nova ljudska oblast in slovenska državnost v novi, Titovi Jugoslaviji, socialistični skupnosti enakopravnih narodov in narodnosti.

Monografija je oprta na izsledke obsežnega in temeljitega raziskovalnega dela, ki so ga po vojni opravili slovenski zgodovinarji in pisci vojaških zgodovinskih del, še posebej pa sodelavci ljubljanske skupine Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu, ki je že leta 1951 pričel pripravljati in izdajati šesti, slovenski del Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni narodov Jugoslavije. V okviru tega edinstvenega zbornika, ki obsega okrog 180 knjig, je v slovenskem delu v 19 knjigah objavljenih 2529 dokumentov iz delovanja narodnoosvobodilnih enot in ustanov ter 954 dokumentov iz arhivov okupatorjev in njegovih pomagačev.

Tudi sicer je za objektivno, znanstveno obdelavo zgodovine narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem izrednega pomena, da se je ohranilo veliko izvornih dokumentov in drugega gradiva, ki ga je že v vojnem času pričel sistematično zbirati in hraniti partizanski Znanstveni inštitut, po vojni pa ga ureja Inštitut za zgodovino delavskega gi-

banja v Ljubljani, ki ima v svojem arhivu skoraj sedem milijonov dokumentov.

Pripravljanje te monografije je olajšalo tudi to, da so mnogi še živeči udeleženci NOB že objavili svoje spomine ali pa sodelovali pri obdelavi zgodovine posameznih vojaških enot in služb, ki izhajajo v okviru »Knjižnice NOV in POS«.

Naše delo, lahko med drugim še preberemo med uvodnimi pojasnili in priporočili uredniškega odbora, temelji torej na bogati podlagi, ki je bila v povojnih letih ustvarjena za preučevanje narodnoosvobodilnega boja. Avtorji te monografije so svoje prispevke oprli na vse dosegljive vire in že opravljene raziskave, tako da predstavlja v nekem smislu doslej najizčrpnjši pregled in hkrati poskus sinteze doslej opravljenih raziskav o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem ...

Prepričani smo, da bo monografija olajšala nadaljnja prizadevanja zgodovinarjev tega obdobja, saj upamo, da jim bo poleg spoznanj in ocen, ki so že dovolj osvetljene, odkrila tudi še nekatere vrzeli, ki kličejo k nadaljnjemu raziskovanju. Zato pričakujemo, da bo prihodnje raziskovanje tega obdobja prineslo, že v časovni odmaknjenosti, marsikatero dopolnilo te prve vojaške zgodovine narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem, vendar menimo, da je bilo z njo opravljeno temeljno delo, ki bo vsekakor našlo svoje mesto v slovenskem zgodovino-pisju.

Uredniški odbor izraža upanje, da bodo monografijo z naklonjenostjo sprejeli ne le zgodovinarji-raziskovalci, ampak tudi vsi drugi, ki se v svojem pedagoškem delu ali kako drugače srečujejo z zgodovino naše narodnoosvobodilne vojne. Naše delo bo morda olajšalo tudi pripravo ustreznih učbenikov za razne stopnje vzgojnega procesa. Predvsem pa želimo, da bi knjiga našla pot do širšega kroga bralcev, zlasti borcev in aktivistov osvobodilnega gibanja, pa tudi med mladino, saj prav ta kaže vse večje zanimanje za dogajanja v obdobju največje zgodovinske preizkušnje slovenskega naroda. To so imeli pred očmi tudi avtorji, ki

so delo pripravljali in si zagadelj prizadevali, da bi bila knjiga napisana kar se da poljudno in da bi besedilo ne bilo obremenjeno s preobsežnim znanstvenim aparatom ...

Uredniški odbor želi z izidom te prve vojaške zgodovine narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem počastiti tudi 35-letnico vstaje slovenskega naroda, v prepričanju, da je zgodovinska resnica o narodnoosvobodilni vojni 1941–1945 hkrati njen največji spomenik.

To je le nekaj misli, razlag in pojasnil, povzetih po uvodnih besedah uredniškega odbora, ki je po dvanajstih letih trudapolnega dela naposled nadvse uspešno sklenil svoja prizadevanja in dal z izidom izredno obsežne (1160 strani), kompleksne in v največjem slovenskem zgodovino-pisju tudi v drugih pogledih izjemne monografske izdaje pomemben prispevek k letošnjim proslavam ob Dnevu vstaje slovenskega naroda.

Odgovorni urednik in obenem tudi avtor najobsežnejšega dela te dragocene monografije je bil polkovnik Zdravko Klanjšček, avtorji ostalih poglavij pa so bili: dr. Tone Ferenc, polkovnik Ivan Ferlež, prof. dr. Metod Mikuž, zdaj že pokojna Alenka Nedog, podpolkovnik Jože Novak, polkovnik Miroslav Stepančič in doc. dr. Miroslav Stiplovšek. Z nasveti in podatki so pri nastajanju monografije sodelovali tudi člani uredniškega odbora, Boris Čizmek, Albert Jakopič, Bogdan Osolnik, Lidija Šentjunc, Rado Pehaček, dr. Julij Titl, Fabijan Trgo in še mnogi drugi.

Monografijo sta izdala Vojaški zgodovinski inštitut JLA in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Delo je v okviru zbirke monografij, Knjižnica NOV in POS, izšlo pri založbi Partizanska knjiga.

Z izredno bogatim slikovnim gradivom iz fotoarhiva Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani in iz Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru je monografijo opremil slikar Vladimir Lakovič, potrebne skice, ki ponazarjajo vse pomembnejše vojaške operacije, je izdelal Vladimir Stimac, delo tehničnega urednika pa je opravil Jože Čertalič.

Janko Omahen: Izpoved

O Jožetu Plečniku, arhitektu, smo doslej vedeli, da je bil znamenit in slaven mož. Vedeli smo, da se je bil izkopal iz očetove mizarske delavnice, kjer je vzljudil les in spoznal vse njegove skrivnosti, da je študiral arhitekturo v šoli dunajskega profesorja Wagnerja, da je kot arhitekt na Dunaju sezidal več še danes znamenitih stavb, da je v Pragi vodil obsežna dela za obnovo Hradčanov, da je leta 1920 postal profesor na komaj ustanovljeni ljubljanski univerzi. In v Ljubljani imamo često priložnost videti močan pečat njegovih ustvarjalnih zamisli, saj je restavriral in obnovil cele mestne četrti, kot na primer Križanke, lepotno magistralo Šentflorjan — Zvezda in še marsikaj. Po njegovi arhitektski zamisli je bilo sezidanih več znamenitih stavb, med katerimi naj omenimo univerzitetno knjižnico. Pečat njegove arhitekture je videti tudi v marsikaterem drugem kraju po Sloveniji.

Toda glavno območje njegovega dela je bilo njegovo rojstno mesto Ljubljana, saj so njegove urbanistične zamisli rešile jedro stare Ljubljane, prav tako je mestu začrtal prihodnji razvoj. Dragocene sadove so rodili tudi njegovi naporji za poživitev slovenske umetne obrti. V ta namen je tudi povezoval arhitekturo z umetno obrtjo. Vemo tudi to, da je Plečnik dajal v svoji arhitekturi prednost načelom stare, antične arhitekture, ki jih je oplojeval s svojimi šolskimi pridobitvami in Wagnerjevimi reformnimi idejami o moderni arhitekturi. To pa je bila le splošna in enostranska podoba slavnega umetnika.

Arhitekt Janko Omahen, Plečnikov učenec na ljubljanski univerzi v prvi generaciji slovenskih arhitektov, pa nam je v svoji knjigi IZPOVED predstavil celovito in objektivno podobo tega velikega mojstra in umetnika, ki ni bil le izjemno močna, ampak tudi zapletena osebnost. V tej knjigi spoznamo Plečnika kot človeka in umetnika, moč njegove vse obvladajoče volje, ki se ji je moralo hočeš nočeš vse podrežati in zaradi katere je imel na svoje učence prav nenavaden magičen vpliv, zaradi katere se niso mogli razviti v samostojne osebnosti,

nit razviti svojih osebnih stremeljenj v pogledih na novejšo arhitekturo. In ob tem je Plečnik dobro igral vlogo Pygmaliona, kot ga avtor knjige imenuje.

Knjiga Janka Omahna je zanimivo pričevanje. Ni le kolikor mogoče objektivna podoba in ocena stanja in snovanja na nanovo ustanovljenem oddelku za arhitekturo na ljubljanski univerzi, ni le izpoved enega izmed šesterice ali sedmerice učencev, ki so se takoj po prvi svetovni vojni šolali doma in začeli oblikovati slovensko arhitekturo, ni le pričevanje o mojstru Plečniku, marveč je dobršen izsek kulturne zgodovine tega obdobja.

Janko Omahen, katerega generacijski tovariši so že vsi med pokojnimi, v »Izpovedi« iskreno in nepristransko pripoveduje o komaj rojenem oddelku za arhitekturo, o tovariših v študiju, o vzdušju in nesoglasjih, o delu in izpitih, o ekskurzijah in iskanju potov v življenje. Nad vsem je povsod pričujoča močna in sugestivna mojstrova osebnost, njegovo mojstrstvo in sodelovanje s študenti, o njegovih nazorih in nagnjenjih, o njegovem statičnem »prav«, ki se često ni skladal s stremljenji tedaj v življenje vstopajoče generacije. Avtor posreduje v knjigi tudi mojstrova pisma, ki prav tako neposredno pričajo o mojstrovi osebnosti, o njegovem močnem vplivu in tudi navezanosti na svoje učence. Plečnik je dosledno zahteval podrejenost svojim nazorom, kar mu je domala tudi uspelo, in jih je tako hote ali ne hote vodil na pota epigonstva. Spričo tega se prva generacija slovenskih arhitektov ni mogla razviti do lastnih in samostojnih pogledov na nove socialne tokove v arhitekturi po prvi svetovni vojni. Čeprav je mojster v prebliskih tudi spoznaval, da »vse, kar smo naredili, je že staro — prešlo — ni več res«, je bila generacija njegovih prvih učencev »v svojem osebnem izražanju poražena, razbita in do kraja potolčena vojska«.

Knjiga, ki ji je na rob napisal spremno besedo Josip Vidmar, opremil pa avtor sam, je izdala Cankarjeva založba.

V oceno smo prejeli

Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945. Knjižnica NOV in POS. Avtorji: Zdravko KLANJŠČEK (urednik), dr. Tone FERENC, Ivan FERLEŽ, dr. Metod MIKUŽ, Alenka NEDOG, Jože NOVAK, Miroslav STEPANČIČ, dr. Miroslav STIPLOVŠEK. Opremil akad. slikar Vladimir LAKOVIČ. Slikovno gradivo iz fotoarhiva Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani in iz Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru. Skice izdelal Vladimir ŠTIMAC. Tehnični urednik Jože ČERTALIČ. Izdala Vojaško zgodovinski inštitut v Beogradu in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Založila v nakladi 6000 izvodov Partizanska knjiga. Ljubljana 1976.

Matevž HACE: *Tretji zvezek komisarijevih zapiskov.* Opremila Cveta Stepančič. Založila in izdala založba Borec. Ljubljana 1976.

Vida ROJIC: *Dušan Kveder-Tomaž.* Monografija. Opremil Janez Vidic. Založila Založba Obzorja. Maribor 1976.

Franc ŠETINC: *Izgnanci.* Spomini na Šlezijo. Zbirka »Potopisi«. Opremil Pavle Učakar. Izdala in založila v nakladi 3000 izvodov Partizanska knjiga. Ljubljana 1976.

Matjaž ŽIGON: *Drugo rojstvo.* Opremila Metka Krašovec. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1976.

Stane TERČAK: *Celjski Stari pisker.* Opremila Cveta Stepančič. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1976.

Marc HILLEL — Clarissa HENRY: *V imenu rase.* Prevedel France Šušteršič. Opremil Matjaž Vipotnik. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1976.

Jože KRALL: *Partizanske tiskarne na Slovenskem III.* knjiga. Gorenjske in štajerske tiskarne. Knjižnica NOV in POS 40/III. Opremil Vladimir Lakovič. Tehnično uredil Jože Čertalič. Izdal Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1976.

Andrej PAGON — OGAREV: *Sebrelje skozi stoletja.* Opremil Tone Štrus. Izdala in založila v nakladi 1500 izvodov Partizanska knjiga. Ljubljana 1976.